

Иван Михайлов

СПОМЕНИ

ИВАНЪ МИХАЙЛОВЪ

СПОМЕНИ

I-младини

1958

Copyright 1958
by
Ivan Michailoff
All Rights Reserved

ВСИЧКИ ПРАВА ЗАПАЗЕНИ ОТЪ АВТОРА.

STAMPATO IN ITALIA — PRINTED IN ITALY

Stabilimento Tipografico « Pliniana » - Selci Umbro - 1958

Настоящата книга бѣ отпечатана съ подаренитѣ хиляда долари отъ нашия сънародникъ АНДОНЪ Д. КАРГОВЪ, родомъ отъ Екши-Су, Леринско, работникъ въ фабриката Фордъ. Той е емигрантъ въ Съединенитѣ Американски Щати отпреди половинъ столѣтие; но предаността му къмъ старото отечество е останала непокътната.

Тукъ изказвамъ благодарността ми къмъ него.

Авторътъ

Тѣзи страници сж съвсемъ скромень приносъ къмъ истината за близкото минало на народа ни.

Надѣвамъ се, че за по-младитѣ наши братя и сестри може да представлява интересъ атмосферата, въ която растѣше нашето поколѣние, а действуваше поколѣнието, което бѣ отпочнало освободителната борба на Македония.

Ив. Михайловъ

I. ДЕТСКИ ВЪЗПОМЕНАНИЯ.

Вампиритѣ.

Градъ Щипъ, съ малко отдалечената отъ него махала Ново-село, е доста старъ. Ако бѣше построенъ петдесетъ километра по на югъ, намиралъ би се въ центъра на Македония, която отъ своя страна е централна земя въ Балканския полуостровъ, съ широкъ излазъ на Егейско море.

Въ времето, до което се отнася моя пръвъ споменъ, цѣлата наша родина, отъ която Ново-село бѣ само мъничка вѣрна клетка, е започнала да придобива известностъ въ свѣта поради своята освободителна борба. Македония ще чака нѣкой надаренъ неинъ синъ да пресъздаде съ магията на словото тая борба, за да възкръсне образа на онова поколѣние, което се бори и живѣ възторжено, вѣрващо въ победата си, както никое наше поколѣние отъ хиляда години насамъ. Борбата е почнала преди моето раждане. Отъ раннитѣ ѝ прояви азъ съмъ запомнилъ твърде малко. Но и днесъ е въ паметъта ми първото впечатление, така мъгливо, както е могло да бжде то въ главата на едно невръстно дете.

Ново-село тази нощъ трѣбва да бѣ заспало

дълбоко, сгушено между тритѣ хълма, които Брѣгалница и притока ѝ Отиня сѣкашѣ разсичатѣ единѣ отѣ другѣ. Като да виждамѣ картината предѣ мене.

Когато месецѣтъ премине надѣ процепа, само поетѣ или художникѣ би доловилѣ всичкия чарѣ на Ново-село презѣ лѣтнитѣ нощи : гробното мълчание наоколо ; ромолѣтъ на чешмата ; яворовото дърво срѣдѣ мегдана, на което листѣ не трепва; преплитащитѣ се сѣнки и свѣтлини върху къщи и улици; спотайващата се Брѣгалница; странното очертание на Хисарскитѣ зѣбери върху чистото небе.

Тропотѣтъ на деврието 1) придава нѣщо мистериозно на сребрилата тишина - тоя тропотѣ на подковани обуца, който не едно сърдце е пробуждалѣ въ тревога и не едно проклятие е изтрѣгвалѣ. Свое съдържание имаше и звукѣтъ отѣ тоягата на пазвантина 2), чиито удари отбелѣзваха часоветѣ на нощѣта.

Спомнямѣ си, че ме пробуди разговорѣ въ стаята. Майка ми заплашително турнала прѣстѣ на устата си, ми шушука:

— Мълчи, мълчи !

Ламбата бѣ съ намаленѣ фитилѣ, за да свѣти по-слабо. Майка ми излизаше изѣ чардацитѣ и пакѣ се връщаше. Чухѣ да казва на баща ми:

— Ето човѣче, комшиитѣ сѣ се пробудили; и тѣ сѣ чули. Вампиритѣ сѣ, вампиритѣ...

Трѣпчици полазваха по тѣлото ми, като да

1) Деврие - патраулѣ.

2) Пазвантѣ ноценѣ пазачѣ.

ми ставаше по-хладно, и току изтегляхъ покривката къмъ себе си, да се покрива повече. До мене спокойно спѣше сестра ми. По калдаръма се чува твърди стѣпки. Това ще да бѣ деврието. Докато старитѣ излизаха и влизаха азъ съмъ заспалъ наново.

Страхътъ отъ вампиритѣ ме е държалъ кратко. Чухъ още веднажъ-дважъ да се приказва за тѣхъ. Както се явиха, така неочаквано изчезнаха тѣ, поне за мене.

Минаха години; любопитството ми разкри истината. Хора на революционната организация сж хвърляли откъмъ високата махала «Ридо» камъчета върху къщитѣ на нашата долна махала, където обикновено турското деврие се навърташе, прекарвайки съ часове върху пешкюнитѣ 1) на околнитѣ дюкяни. Мнозина нищо не сж узнали за сжщността на работата, а само сж се бояли и чудѣли. Не по-малко отъ тѣхъ сж се чудѣли и заптиитѣ 2), които сж бързали къмъ горната махала да откриятъ вампиритѣ. Докато сж губѣли тамъ време, въ долната махала е пренасяно орџжие презъ Брѣгалница.

Вампиритѣ сж се появявали нѣколко пѣти, въ услуга на тайнственото царство на ВМРО 3).

*

1) Пешкюнъ - дѣсчена тераска предъ дюкяна, за излагане на стоки или за почивка.

2) Заптия - стражаръ.

3) ВМРО Вжтрешна Македонска Революционна Организация.

Сражението на Сандо Малинковъ.

Бѣ зимна надвечерь. У дома бѣ дошла баба Мара Гърличица, честъ нашъ посетитель. Седѣха съ майка ми край мангала. Изведнажъ се чува гърмежи, ту единични, ту чести. Въ ущелието ¹⁾ на Ново-село единъ пушеченъ изстрелъ има по-голѣмъ звученъ ефектъ, отколкото въ полето топовенъ гърмежъ. Блѣскайки се отъ баиръ на баиръ, притискайки се изъ тѣснинитѣ, ехото на всѣки куршумъ вие и реве зловещо ; тъкмо за мигъ поотслабне, едва сте помислили, че замира, то се разлива наново, сѣкашъ надувано отъ нѣкой исполинъ. И така странно изчезва, като да се просмуква отъ скалитѣ, съ фучене.

Сестра ми и азъ гледахме да сме все до баба Мара или майка ми. Тѣ бѣха разтревожени задето баща ми и по-стариятъ ми братъ не се бѣха прибрали у дома. По-късно разбрахъ, че както всички българи въ чаршията, и тѣ двамата забелѣзали раздвижването на заптиитѣ, затворили дюкяна и побързали да се прибератъ въ къщи. Но не стигнали по-далечъ отъ дома на Пуздерлиеви, където и се скрили ; защото къмъ Ново-село тичали вѣоржжени войници.

Гърмежитѣ отъ време на време спираха, за да подкачатъ съ нова сила ; стенѣха, рѣмжеха баиритѣ около насъ. Ехото бѣ по-страшно отъ самитѣ пушки. А въ къщи едва стѣпваха

1) Ущелие - тѣснина.

на пръсти. Не се чуваше никакъв шумъ отъ съседитѣ.

Сигурно никой отъ по-старитѣ не бѣ легналъ да спи. Рано нѣйде следъ полунощъ ние децата се пробудихме, вѣроятно поради гърмежитѣ. Приближаваме се до прозореца, кждето баба Мара и майка ми надничаха, дигнали крайчеца на пердето. Върху отсрещния ридъ надъ Брѣгалница се виждаше навалѣлия снѣгъ и се очертаваха човѣшки фигури. Турски войници.

Тихи като сѣнки идваха следъ това у насъ нѣкои комшии 1), промъкнали се откъмъ задния капиджикъ 2). Изходитѣ и къмъ рида задъ нашата кѣща сж били наблюдавани отъ войници. Заети били и всички жгли на улицитѣ. Въ трепетъ мина и настѣпилия день. Не помня дали вечерята или на другата вечеръ се прибраха баща ми и братъ ми. Отъ цѣлата суматоха узнахъ само, че комити се биятъ противъ турцитѣ. Но като порастнахъ, знаехъ вече доста по това събитие, чийто герой е билъ Сандо Малинковъ 3).

Той е билъ раненъ преди това нѣйде къмъ Велешко ; дошелъ въ родното си мѣсто да се лѣкува и отмори. Мѣстниятъ комитетъ го е настанилъ въ махалата край черквата. Случайно билъ откритъ поради непредпазливостъ на нѣкоя жена.

Единъ турски офицеръ, придруженъ отъ вой-

1) Комшии - съседи.

2) Капиджикъ - малка вратичка, свързваща обикновено съседни кѣщи.

3) Въ голѣмия мемоаръ на ВМРО отъ 1904 год. е споменатъ подвига на Сандо Малинковъ и изникналата въ връзка съ това афера въ Ново-село.

ници, повелъ коджабашията 1) хаджи Мите Аневъ да правятъ обискъ въ подозрѣната кжща. Едва влѣзналъ въ стаята, кждето Сандо се билъ закрилъ задъ вратата готовъ за разправа, офицера е билъ убитъ ; следващитѣ го войници и кмета побѣгнали. И започнало сражението.

При адския шумъ на гърмежитѣ, гледайки дима и червеното сияние на пламъцитѣ, новоселчани и турци сж смѣтали, че се бори цѣла чета. Въ сжщностъ единъ едничкъ Сандо се противопоставилъ на нѣколко стотинъ души войска, нанася ѝ тежкъ ударъ и излиза живъ.

Паднали сж осемнадесетъ души военни, между които двама офицери, и евреина тулумбаджия, докаранъ да прѣска съ петролъ околнитѣ кжщи. Много помогнали на четника сухитѣ пастърми, плътно закачени на скелето на Мише Рамбабовъ; между тѣхъ се провиралъ, за да се защити отъ турскитѣ залпове, олучвайки отъ тамъ винаги « на месо ».

Виждайки патронитѣ си на привършване и че цѣло Ново-село може да изгори, измъкналъ се презъ нощта отъ аскерския 2) обрѣчъ около кжщата, и направилъ опитъ да мине Брѣгалница, за да влѣзне презъ скалитѣ на Хисаря въ Щипъ; но не успѣлъ поради гжститѣ военни засади край рѣката. При вторъ опитъ миналъ. Две седмици по-късно издѣхналъ въ града, тъкмо по причина на това минаване презъ замръзналата рѣка и поради старата рана. Въ това сражение не е билъ засѣгнатъ. Погребанъ е билъ тайно.

1) Коджабашия - кметъ.

2) Аскерски - войнишки.

Сандо Малинковъ, който води голѣмото сражение
въ Ново-Село на 22 Декември 1899 г.

Живѣещитѣ въ града турци сж били насѣсквани отъ фанатици да извършатъ сѣчъ въ Ново-село; но по-благоразумни турски първенци предотвратили това. Сетне често се водѣха разговори и около развилата се афера въ връзка съ сражението, която завлѣкла въ тъмницитѣ двадесетина добри мѣстни българи.

Като смѣло проявена въ тая знаменита случка минаваше баба Ленка Гроздинка. Спокойна, хубава и умна жена бѣ тя. Укривала е четника и помагала при лѣкуването му. Отъ нея за пръвъ пжтъ съмъ чувалъ разкази за Василъ Левски; чела бѣ нѣщо или слушала отъ други. Погълнала бѣ и образа и идеитѣ му — таково обожаване се чувствуваше въ думитѣ ѝ за него

Може би децата още си играятъ срѣдъ остатъцитѣ отъ изгорѣлитѣ кжщи, купищата буренясаи камъни, нѣми свидѣтели на подвига на самоотвержения Сандо Малинковъ.

*

Въ Рилския манастиръ.

Нѣколко щипски семейства потеглятъ на поклонение за Рилския манастиръ; съ фйтонъ презъ Овче-поле, а отъ Велесъ съ влака презъ Сърбия, до София. Родителитѣ ми сжщо пжтуватъ. Взеха и мене, като най-малькъ въ кжщи.

Не помня много нѣщо отъ пжтя до София. Забавляваше ме влака. Но отъ София до Рила имахъ по-богати впечатления. Фйтонитѣ спираха по ханища, кждето похапвахме. Цѣлата експедиция е весела, приказлива. Баща ми и фйтон-

джията си подаватъ често едно малко буренце и смукатъ отъ него. Майка ми забелѣзва:

— Стига, джанъмъ ! Да не искашъ да се докарашъ за Свети Йованъ.... А той наново подава буренцето къмъ файтонджията и извиква на турски :

— Чекъ ! (т. е. тегли, пий...).

И подхваща любимата му пѣсенъ, която преди малко е прекъсналъ :

Сѣчи, моме, руса коса,
Прави стълба да се качамъ,
Да ти видя, моме, бѣло лице
И рудото ти гърло.

Настига ни файтонъ задъ насъ и другъ пѣвецъ се надпреварва :

Кажи, моме, истината —
Любишъ ли ме, мамишъ ли ме,
Ил'се съ мене, моме, подигравашъ,
Да ти мине времето...

Много се пѣеше тази пѣсенъ отъ нашитѣ стари. Сега, като се затананикатъ две-три ноти отъ нея, събуждатъ цѣло минало предъ очитѣ ми.

Не можехъ да се нагледамъ на Рилската рѣка, която бързаше край пѣтя ни, и на високитѣ върхове. Такава буйна рѣка и такива планини не бѣхъ виждалъ.

Монастирътъ ми се видѣ пленителенъ. Пълно бѣ съ посетители, изъ двора, по коридори и стаи. Тогаваша се означаваша съ имена на български градове. Ние бѣхме настанени въ щипската одая. Тамъ се и хранѣхме, на дълги софри.

Не ме сдържаше въ стаята; обикаляхъ изъ чардацитѣ, безспирно се качвахъ и слизахъ по разнитѣ стълби. Голѣмата и непозната тълпа ме възпираше да отида по-далече съ други деца.

Бързо сж протекли нѣколко дни. На връщане до София пакъ нищо не съмъ запомнилъ. Но не забравихъ бѣлитѣ коне на файтона; следъ шесть години, като малкъ емигрантъ вече, намѣрихъ ги въ София да служатъ при сжщия господаръ.

Майка ми не можеше да прости на баща ми, че въ надвечерието на празника, до късно презъ нощта се е веселилъ съ шипяни и гости отъ стара България. Той, обаче, се смѣше и отвърщаше, че пръвъ между всички поклонници успѣлъ да се причести на сутринята; наистина, и азъ схванахъ, че нѣкои отъ компанията ни се очудваха и поздравляваха баща ми за това.

Като се прибрахме въ Щипъ бѣхме, разбира се, предметъ на внимание, като полу-хаджии; колкото поради посещението на Рила, двойно повече задето изобщо сме видѣли България. Азъ едва ли съмъ могълъ да разкажа на другаритѣ си нѣщо особено. Но тѣ много се смѣеха като имъ описвахъ какъ единъ день си бѣхъ проврѣлъ главата между пармаклъцитѣ ¹⁾, гледайки отъ горния етажъ на манастира, и не можехъ да я извадя; възрастни хора изтичаха при моя плачъ и ме освободиха.

Двадесетъ години бѣха минали когато наново посетихъ манастира, съ единъ отъ тѣзи мои другари отъ детинство. Веднага намѣрихъ чардака гдето

1) Пармаклъци - отъ турската дума пармакъ (прѣстъ). Пармаклъкъ значи преграда отъ разредени дървени (или желѣзни) прѣтове.

се разигра моето приключение ; познахъ и нашата одая. Излеко тѣга покриваше настроението ми. Може би мъчно ми бѣ за отлетѣлото детинство. А и по-черна граница вече дѣлѣше нашия скѣпъ монастиръ отъ Македония, кѣдето вмѣсто турски — стоеха сръбски и грѣцки войници.

*

На Новакова чешма.

Новакова чешма е най-популярното мѣсто срѣдъ новоселскитѣ лозя. Отъ тукъ почватъ излеко възвишения, които не далече свършватъ съ високи баири, раздѣлящи нашитѣ отъ турскитѣ лозя като-чели съ тайнственостъта на нѣкоя държавна граница. Често се навѣрташе тамъ Мито пѣдаря, премѣтналъ пушка презъ рамо, а дветѣ си рѣце опѣналъ върху тоягата, която минаваше задъ гърба му. Въ онова време азъ гледахъ на него като на властна и загадѣчна особа, която знае недостѣпни за насъ нѣща. Съ нерешителностъ минавахъ понѣкога край него, тиканъ отъ желание по-добре да погледна пушката му, когато надвечеръ той спираше предъ дюкяна на Кертѣкови.

Трѣбваше да бѣде човѣкъ на Новакова чешма въ деня на Св. Кирилъ и Методий, за да почувствува пулса на нашия народностенъ български животъ. На тоя день голѣмо множество се струпваше на полянитѣ, подъ сѣнкитѣ на Новакова чешма. Върху високитѣ брѣстове се окачваха люлки. Смѣхове и викоуе безспиръ. Компании наслагали ядене и пиене, забавляватъ се съ игри,

пѣятъ народни пѣсни. Чалгаджии 1) извиватъ маанета (2). Надошли сж доста продавачи на шекерчета, халваджии и бозаджии; децата сж все около тѣхъ. Пристигатъ и фѣйтони, които бързо се връщатъ за други излетници.

Тукъ сж преди всичко децата отъ всички училища заедно съ учителитѣ си. Виждатъ се и свещеници. Всички сж обзети отъ общата радостъ. Сутринята въ всѣко училище е имало тържество въ присѣтствието на многоброенъ народъ. На Новакова чешма сме дошли съ празничнитѣ си дрехи и още сме подъ впечатлението на предобѣднитѣ декламации и собственото участие въ училищния празникъ.

Ако Султанътъ е искалъ по-точно да схване разположението на шипската си рая, трѣбвало би преоблѣченъ да се вмъкне срѣдъ тълпата, да подчуе разговоритѣ ѝ, да се вгледа въ очитѣ ѝ, да понадникне — ако може — и подъ палтата на нѣкои, кждето се спотайваха ками и револвери. Половината отъ изпѣтитѣ пѣсни бѣха революционни. Прегракваха и нашитѣ гласчета. Струва ми се, най-драго ни бѣ да повтаряме : « Жени, деца, сберете се, елате въ Рилския балканъ ... », безъ да ни е твърде ясно, защо трѣбва да се сбератъ тамъ. Но надъ всички пѣсни и тукъ, както и по домоветѣ, властвуваше тогава « Кжде си вѣрна, ти, любовъ народна ... ».

Слънцето наклонява вече къмъ Богословския ридъ ; скоро ще почне разотиване. Облаци се появяватъ откъмъ « Брѣсто », падатъ и първитѣ капки. Изведнажъ срѣдъ общата глъчъ се чуватъ недалече изстрели.

1) Чалгаджии - музиканти.

2) Маане - ориенталска монотонна мелодия.

— Що има, бе ? Къждѣ се стреля ? — запитватъ нѣкои, и всички се услушватъ изненадани.

— Пробватъ си пицолитѣ, успокоително отговаря единъ гласъ.

Подиръ минута-две въ множеството бързо се разнася, че е убитъ единъ новоселецъ; отъ кого и защо — не разбрахъ.

Всички въ мигъ сж решени да тръгнатъ къмъ къщи. Преди да падне мракъ на Новакова чешма не е останалъ вече никой.

*

Въ нашата махала.

Наскоро идваше Петровъ-день. Училищенъ актъ. Свири турска военна музика. Получаваме бомбони, красиво увити отъ учителкитѣ въ розовъ тюль. Даватъ ни и свидетелствата, които бърземе да покажемъ на родителитѣ ни, присѣтствуващи на тържеството. Чудимъ се, какво да кажемъ за утѣха на ония, които оставатъ въ сжщото отдѣление.

Учители и учителки живо разговарятъ съ бащи и майки. Усмихнати идватъ къмъ насъ и най-милитѣ ми преподаватели — Елена попъ Захариева и Трайчо Станчевъ. Тѣ сж отъ Новосело. Тѣжно ми е, че за дълго се раздѣлямъ съ тѣхъ, цѣла ваканция. Тѣ ме хвалятъ предъ родителитѣ, а азъ не смѣя да ги погледна въ очитѣ. Съ баща ми разговаря учителя Ахмедъ Ефенди, преподавателъ по турски езикъ. Безброй лудории и закачки сж устройвали ученицитѣ на тоя лояленъ и търпеливъ човѣкъ.

Заедно съ учението преставаха и кавгитѣ между насъ у дома — братъ ми, сестра ми и мене — около моливчета, тетрадки, гуми, картинки. Всѣкидневно презъ учебнитѣ месеци имаше обвинения къмъ нѣкого, че е разбъркалъ книгитѣ, на другия, че му е взелъ молива отъ кутията и т. н. Стигаше се и до бой.

*

Лѣтната горещина все повече потиска Новосело. Главната улица става по-тиха. Мнозина рано сж отишли на работа изъ полето; а други и по селата — да кършатъ афиони ¹⁾ или за жетва. И отъ моитѣ другари нѣкои отсъствуватъ.

Къмъ петъ часа следъ пладне изъ нашитѣ улици полъхва като-чели монастирска атмосфера. Въ този часъ, излизайки отъ черковния дворъ, Спиро Клисаро започваше да обикаля махалитѣ съ непрестанно хармонично удряне върху дървеното клепало. Въ надвечерието на праздникъ тръгваха двама клисари и се чуваше приятния звукъ и на желѣзното клепало, което ние наричахме камбанче. Клисаритѣ бѣха виртуози, особено когато завършваха обиколката си и ударитѣ. По-стари хора тръгваха за молитва въ черква. Биенето на клепалото, означавано съ думата «Клисаро», бѣ отъ десетилѣтия — а може би и отъ по-старо време — популярниятъ часовникъ за новоселци. По него женитѣ се ориентир-

1) Кършене афиони - отчупване чушкитѣ, съдържащи сухото вече маково сѣме.

ваха за работи, които трѣбваше да се свършатъ въ къщи.

Надвечеръ настѣпва оживление. Идватъ коне, натоварени съ жито отъ харманитѣ, или съ слама. Край плѣвнитѣ чакатъ деца, за да се « глумкатъ » следъ разтоварване на сламата. За тая игра по-старитѣ сами ни подканваха, за разлика отъ другитѣ игри, съ които имъ додѣвахме. Глумкането, т. е. скачането ни върху сламата, бѣ нѣщо като пресуване, за да се спечели мѣсто въ плѣвнята. Изъ улицитѣ за дълго се виждаше посипана ситна плѣва, изпадала отъ колитѣ. На връщане за хармана, или като отиваха по нивитѣ за снопи, коларитѣ ни вземаха да се повозимъ. Предоволни бѣхме ако се случеше да преминемъ Брѣгалница. Воловетѣ спираха посрѣдъ рѣката да пиятъ; коларя ги шибне съ остена, тѣ затичватъ, а ние здраво се държимъ за климиитѣ ¹⁾ и зарадвани и подплашени малко — да не би да се катурнемъ срѣдъ водата.

Понѣкога преспивахъ на нашия харманъ. Неприятно бѣ, че ме пробуждаха много рано. Карахъ съ часове конетѣ, обръщахъ ги около стожера; въ това се състоеше услугата ми.

Зарзалиитѣ вече узрѣваха изъ ниви и лозя. Съ братъ ми ги берѣхме, пренасяхме ги съ магарето въ две газени сандѣчета. Не бѣ възможно ние и чифчиитѣ ²⁾ ни да изѣдемъ всички зарзалии, та

1) Климии - преградни тѣсни дъсчици, поставени вертикално.

2) Чифчии - селяни, които обработватъ земята, като половината отъ производството се отстѣпва на тѣхъ.

ги продавахме. Премного бѣха и за «сушелки» 1). Впрочемъ, половината отъ сушелкитѣ биваха открадвани отъ насъ; катерѣхме се върху покрива на кѣщата, кѣдето бѣха оставени въ тепсии да се сушатъ. Костилкитѣ събирахме даже по улицитѣ, като спортъ. Всѣко дете продаваше на еврейтѣ въ града по нѣкоя ока зарзалиеви костилки. Часть отъ паритѣ оставаха намъ — купувахме си халва, въртележки и други играчки. Миризь на зарзалии дълго се носи въ Ново-село; въ всѣка кѣща и на всѣки покривъ ги има; а селяни-турци ги прекарваха съ товари за продаване. Бързо започваше изобилието на лубеници и дини. Нашето магаре имаше ново задължение — да пренася у дома товари отъ бостана.

За кършене на афионови чушки по нивитѣ отивахме и ние — тритѣ деца отъ кѣщи, и свършвахме добра работа. Сетне помагахме въ «изфабрикуването» соль отъ афионово сѣме.

На края на вършидбата у дома се даваше вечеря на работницитѣ; и за насъ бѣ тя като празникъ на труда. Житото бѣ вече въ хамбаря. Най-доволни като-чели бѣха баща ми и чифчиитѣ ни.

Единственъ безработенъ бѣ дѣдо ми Гаврилъ, комуто старинитѣ не позволяваха много да се движи. Следъ пладне, щомъ се захлади, сѣдаше на каменното столче до портата ни; откакто азъ го помня, тамъ протече голѣма часть отъ живота му. Отъ тамъ той общуваше съ заобикалящия го свѣтъ. Предъ нашата кѣща минаваха скърцашитѣ волски коли съ жито и слама, или съ

1) Сушелки — зарзалии, които се сушатъ.

чуруликащитѣ деца въ тѣхъ. Всѣки день идваха кираджии съ десетки коне отъ Криволакъ, други заминаваха нататъкъ, пренасящи стоки за Солунъ. По тоя пжтъ вървѣше и единъ керванъ камили. Всички, които имаха работа съ лозята, трѣбваше сжщо да минатъ край столчето на дѣдо ми.

Въ пазаренъ день 'улицата е задрѣстена отъ селяни — българи и турци. На мегданя до насъ се чуватъ непрестанни викове, главно на турски езикъ, понеже турскитѣ села отъ тази страна бѣха повече. Матрапазитѣ 1) дочакваха селянитѣ отдалече и се надпреварваха кой да откупи ту кокошка, ту селско сирене, или нѣкоя ока вълна, а особено заешки кожи, които турцитѣ носѣха за проданъ въ града. Пазарлъка, захванатъ отъ единия край на Ново-село, често продължаваше до другия край, безъ да свърши. Купувачътъ не иска да даде грошъ повече, а продавачътъ не отстъпва грошъ по-доле. Въ това време други матрапази се набъркватъ съ наддаване, и всички реватъ въ единъ гласъ. Селянинътъ се чуди какво да прави; най-често продължава да върви бавно, по ритъма на добичето си, невъзмутимъ предъ доводитѣ и крѣсъка на досаднитѣ прекупчици. Ако товарътъ е съ плодове, докато се развиватъ тия нескончаеми пазарлъци, децата измѣкватъ по нѣщо отъ кошоветѣ.

Точно предъ нашата къща заприщвахме вадата, която идваше отъ Станчовитѣ чешми надъ насъ. Гьолътъ се пълнѣше дълго, докато най-последно бѣ невъзможно да го задържимъ съ калъ ; пробива бента ни, водата се втурва нечиста и пѣнлива;

1) Матрапазъ - прекупчикъ.

а ние съ крѣсъци я настигаме и удряме съ камъни върху « главата ѝ »; това зрелище забавляваше и стария ми дѣдо и другитѣ съмахленци, по-млади отъ него, които се мухабеттисваха 1) по пешкюнитѣ на съседнитѣ дюкяни.

Не еднажъ минувачи зяпаха къмъ нашата стрѣха, кждето единъ щъркелъ висѣше въ въздуха. Той бѣ отъ изсъхнала тиква, избрана нѣкога въ бостана отъ дѣдо ми. Трупътъ и шията на тиквата досущъ наподобяваха щъркелъ; крака, криле, и клюнъ дѣдо бѣ нагласилъ отъ тенекия съответно боядисана. Увисналъ на конецъ, щъркелътъ сѣкашъ изхвъркваше отъ нашия чардакъ навънъ.

Изрѣдко ще мине турски офицеръ на конь, а задъ него ординареца му. Дѣдо имъ дава « темане » 2). А ние децата се чудимъ на голѣмитѣ « катани » 3).

Привечерь жени и деца се стичватъ на фурната, за да прибератъ каквото е било отнесено за печене. Разнася се приятна миризма отъ « печиво » и пшениченъ хлѣбъ. Чуватъ се и млѣкаритѣ, които тоя часъ излизатъ съ « латвицитѣ » 4) си, пълни съ кисело млѣко. Тогава слугата изкарва и нашия конь да го пои на чешмата, кждето се трупатъ жени съ гюмове и стомни. Дига се вече и дѣдо Гаврилъ, което бѣ знакъ, че трѣбва да се прибираме за вечеря.

Той не напускаше мѣстото си преди този часъ безъ особена причина. Единъ пжтъ избърза да се

1) Мухабеттисване — разговоряне.

2) Темане — поздравъ чрезъ движение на ржката отъ гърдитѣ къмъ челото.

3) Катана — голѣмъ конь за езда, предимно воененъ.

4) Латвикъ — глинена дѣлва.

прибере въ двора и затвори следъ себе си портата; нѣкой предизвестилъ, че идватъ отгоре тескереджии. Това бѣха отпуснати отъ служба войници, които сжстояли изъ казармитѣ по петъ, седемъ и десетъ години. Носѣха черни аскерски дрехи. Всѣки имаше премѣтната презъ гърба дълга тенекиена кутия, като тржба; вмѣсто ремъкъ, превързана бѣ съ бѣлъ фитилъ — сжщия, който употрѣбяхахме за петролнитѣ ни лампи; бѣлѣше се отпредъ на гърдитѣ имъ фитила, а на гърба имъ тржбата. По такъвъ смѣшенъ начинъ неграмотния турски войникъ още отдалече се явяваше легитимиранъ, ако трѣбваше да пропжтува и цѣлата султанова империя. Но като се кажеше, че идватъ новобранци зейбеци, пускаха се и кепенцитѣ на дюкянитѣ. Всички се прибирахме у дома и надничахме отъ прозорцитѣ. Правѣха ни силно впечатление тия анадолци съ дълги роби (антерии); приличаха ми на асирийскитѣ фигури съ бради, които посетне виждахъ въ учебницитѣ по история; дългитѣ фесове ги правѣха още по-интересни.

Тжжно ми бѣ, че дѣдо започваше да се прибира следъ вечеря бързо въ своето « одайче », поради старостъта му. Тамъ стоеше единъ сандъкъ, останалъ отъ прадѣдо ми, който въ началото на миналото столѣтие е билъ измежду първенцитѣ по богатство и обществено положение. Сандъка — както ни разправяше дѣдо Гаврилъ — едва се затварялъ отъ « кесета ». Всѣко кесе съдържало петстотинъ гроша и думата « кесе » е имала значение на крупна валутна единица. Въ сандъка като споменъ се пазеше свещеническата шапка на бащата на моя прадѣдо, попъ Филипъ, който ще да е билъ съвременникъ на Отца

Паисия 1). Тукъ бѣ и единъ стариненъ джебенъ часовникъ съ четири или петъ чифта капади, както и едно «чешало», донесено отъ Рилския манастиръ сигурно преди два вѣка — тъй бѣ потъмнѣло; дѣдо Гаврилъ го пѣхаше въ гърба си понѣкога, като го присърби.

Като остатъкъ отъ епохата на прадѣдо ми, която на мене изглеждаше твърде далечна, на долния ни чардакъ стоеше другъ единъ сандѣкъ, низѣкъ, но дълъгъ къмъ два метра. Рѣзбитѣ по него добре се познаваха; но боитѣ, които сж го украсявали, бѣха на изчезване. Наричахме го «Чебуклукъ». Името изразяваше неговата нѣкогашна служба и единъ откъслекъ отъ миналия животъ въ къщата ни. Прадѣдо ми хаджи Анастасъ е държалъ въ тоя сандѣкъ дълги чибуци, съ които сж били удостоявани да пушатъ виднитѣ му гости.

Хаджи Анастасъ се поминалъ при холерата въ миналия вѣкъ, за чиито страхотии старцитѣ ни даваха голѣми подробности. По това време нашата къща имала доста връзки съ хора отъ Софийско и Враня. Софийски шопи дохаждали съ мѣхове за вино. Дѣдо ми Гаврилъ не можеше да се начуди, защо хората отъ Враня «измѣнили» — както той се изразяваше. За него тѣ бѣха такива българи, каквито сж щипяни или софийнци, а и всички други българи. Той познаваше доста фамилии отъ Враня, споменаваеше имената имъ.

Още като малъкъ дѣдо Гаврилъ е билъ обещанъ

1) Отецъ Пайсий — главниятъ възродителъ на българската нация, род. отъ Банско, Разложко. Написалъ е кратка българска история презъ 1762.

отъ родителитѣ му да служи две години въ новоселската черква, за здраве, споредъ тѣхното вѣрване, а както и сега нѣкои постѣпватъ. Чистѣлъ храма, палѣлъ кандилата, метѣлъ двора и пр. Момичетата отъ близкитѣ махали идвали привечеръ да наливатъ вода отъ чешмата въ черковния дворъ. Еднажъ, една измежду тѣхъ, Мария хаджи Кимова, разлѣла повече вода върху плочитѣ на двора. Дѣдо Гаврилъ се ядосалъ за това ѝ невнимание и ѝ залѣпилъ нѣколко хубави шамари. Следъ около седмица родителитѣ му съобщили, че сж уговорили женидбата му съ Мария х. Кимова. Той не е знаелъ нищо за решението имъ, когато е набилъ бждащата си съпруга.

Подиръ смъртта на прадѣдо ми х. Анастасъ богатството му бързо се стопило. Не че дѣдо Гаврилъ е билъ разсипникъ, но изглежда не е ималъ голѣми търговски заложи. Изпаднали въ сиромашия, та дѣдо ми е трѣбвало да лови риба въ Брѣгалница и да я продава, а жена му е плѣла чорапи за проданъ. Още бѣ жива между по-възрастнитѣ ми роднини почитѣта къмъ гордата и мждра баба Мария, която — като дъщеря на заможни родители и снаха въ домъ съ не по-малко благосъстояние — е съумѣла достойно да отгледа челядѣта си въ сполетѣлата я бѣднотия. Като поотрасналъ, баща ми станалъ обушарски чиракъ, та и той да подпомогне западналото си семейство.

Рѣдко се впускаше да ни говори за миналото моя дѣдо; той бѣ мълчаливъ човѣкъ. Но за строежа на Новоселската черква «Света Богородица» ни е разправялъ съ гордостъ. Това сигурно е най-важното събитие за нашето градче-село презъ деветнадесетия вѣкъ — не само въ областѣта на строителството, но и като национална проява

изобщо, ако не смѣтаме въ края на столѣтието появата на ВМРО. Цѣлиятъ народъ е взелъ участие въ построяването на черквата, съ доброволенъ трудъ, за който дѣдо ми даваше живо описание. А по-заможнитѣ семейства сж подарили и пари. Прадѣдо ми е далъ голѣма за времето си сума. Той е билъ епитропъ тогава и като-чели най-важния двигателъ по издигането на храма. Дѣдо ми обърна внимание да прочета написаното надъ южната голѣма врата на черквата. Върху мраморна плоча тамъ стои следниятъ надписъ: « Во 1850 лѣто месеца юния 29 Вѣдомо буди обновлениемъ сего с-таго храма Успение пре-тия Б-ци во время на блажѣнейшего патриарха Артемия Александрийскаго и архипастиря нашего и епископа господина Захария Еритронъ и епитропа хаджи Анастасия сосъ общимъ православнихъ християнъ ктиторомъ и приложникомъ с-таго храма сего да помяне Г-дъ Б-гъ въ царствое своемъ всегда нинѣ, присно и во вѣки вѣковъ аминъ ».

Споредъ дѣдо Гаврила съ участието на цѣлия народъ билъ построенъ и « Хисаря » отъ Крали Марко. Думата е за голѣмата старинна крепостъ, чийто стени стърчатъ високо между Щипъ и Новосело и които нѣкои отдаватъ на Царь Самуила. При строежа сестрата на Крали Марко — по разказа на нашитѣ стари — се скарала съ легендарния си братъ и побѣгнала. Но Марко замахналъ следъ нея единъ огроменъ камъкъ, безъ да я олучи. Камъкътъ и до сега стои на юго-западъ отъ Новосело. Той не ще да тежи по-малко отъ хиляда килограма; а Марко го е захвърлилъ на два километра далеко... Чудното е, че на едната страна на камъка е отбелѣзана сѣкашъ безпогрѣшно дланьта на човѣшка ржка, но десетина пжти

по-голѣма отъ тая на обикновенъ човѣкъ. Мало и голѣмо у насъ знае, че това е отпечатъкъ отъ силната ржка на Крали Марко. Тия обяснения азъ чухъ отъ моя дѣдо. Той ги бѣ чулъ отъ своя. Кой ли пръвъ пжтъ ги бѣ измислилъ и кога ? ...

*

Въ Доляни на Свети Илия.

Колкото да бѣха дълги, лѣтнитѣ дни неусѣтно отминаваха. Наближава Свети Илия. Да можехъ още единъ пжтъ да стана юноша и на тоя день да посетя манастиря при село Доляни!... Въ скжпата огърлица отъ детски спомени най-любимо зрънце си остава за менъ това посещение. Ето, виждамъ и сега какъ предъ нашата кжща се извървява цѣлия градъ; наистина, азъ вѣрвахъ, че цѣлия градъ се точи натамъ, въ надвечерието на Илинденъ. Следъ обѣдъ започватъ да се нижатъ група подиръ група младежи, а и цѣли семейства; повечето пеша, а мнозина съ коне и магарета. Върху самаритѣ сж прехвърлени килими и седжадета 1); дисагитѣ сж натпкани съ храна; отстрани на самара висятъ бѣклици съ вино. Всички нѣкакъ забързано вървятъ, за да стигнатъ тамъ преди залѣзъ слънце. Тайфи тръгватъ и по-късно, но тѣ сж рѣдко. Закъснѣлитѣ предпочитатъ да заминатъ сутринята рано, та следъ изгрѣва да бждатъ при църквицата Свети Илия надъ селото.

1) Седжаде - килимче, като персийскитѣ.

Не знамъ, какво е било въ душата на по-старитѣ, но чини ми се, и тѣ не ще да бѣха много далече отъ нашитѣ детски настроения. Всѣки знаеше, че и тая година въ Доляни нѣма да се случи никакво особено събитие. Всѣки очакваше всичко да мине така, както е минало и предишната година; и въпрѣки това чувствуваше радостна възбуда. Питамъ се и днесъ защо толкова ни опиваше мисълта за едно пѣтешествие отъ десетина километри ? Децата тържествуватъ при всѣко пѣтуване. Но имаше и други мотиви за радостъ. Рѣдко бѣ у насъ тогава излизане вѣнъ отъ града, за децата, пѣкъ и за възрастнитѣ; а това бѣ единствената по-голѣма екскурзия презъ годината. Около града ни имаше сѣкашъ опредѣлена граница дождето стигахме при гроздоберъ и други полски работи; да се отиде по-далече означаваше новостъ, ако не авантюра. Отъ друга страна, при манастира и черквитѣ бѣ възможно да видишъ по-голѣмо множество свои сънародници, и отъ по-далечни села, понѣкога и отъ други околии; такова празнично сборище имаше нѣщо примамливо у себе си. Азъ отъ малкъ имахъ слабостъ къмъ нашитѣ селяни, къмъ чуднитѣ имъ хора, носията имъ и юнашкитѣ фигури. А и усѣцахъ вече, че срѣдъ народа ни властвува нѣкаква мистерия, нѣщо се шушука. Самодоволство и любопитство ни обхващаше при подслушанитѣ откъслечни разговори, насочени срещу турцитѣ. Мѣркаха се въ детската ми фантазия колкото сѣнки на нощни призраци, толкова и незавършени образи на комити, чието име ни ставаше все по-фамилиярно. Дочули бѣхме, че въ голѣмитѣ хора, извивани на Свети Илиа въ Доляни, играели и преоблѣчени комити. Разправяхме това въ къщи, където

по-старитѣ отсичаха, че приказваме глупости. Но баща ми и майка ми се споглеждаха.

Като се намѣрихъ въ Доляни съ другари, видѣхъ турски войници и бѣхъ увѣренъ, че между селянитѣ има четници. Войницитѣ биваха добре нахранвани. Всичко вървѣше спокойно — и веселбитѣ, и обѣда на голѣмото множество, насѣдало на поляната, и шумнитѣ забави на децата. Следъ обѣда имаше надхвърляне на камъкъ, скачане на три крачки и други игри. Не ще да съмъ билъ твърде малъкъ при първото ми отиване въ Доляни; помня, че въ връзка съ хорото на « преоблѣченитѣ комити », азъ нѣкакъ по-храбръ се върнахъ у дома си.

Пѣтятъ за Доляни минаваше презъ новоселскитѣ лозя. На отиване минавахме презъ по-усамотената пѣтека край « Брѣсто », а се връщаме презъ « Дрѣнката » ; и двата пѣтя — така поне намъ се струваше — бѣха прелестни. Стигайки къмъ « Брѣсто » окото можеше да зърне веригата на Шаръ-планина съ ясно очертания ѝ връхъ Люботрънъ. Тогава, обаче, азъ не знаехъ коя е тази планина, тѣй далече отъ насъ. На лѣво изпъкватъ Криволашкитѣ височини, а на северъ Осогово съ Султанъ-тепе и Руенъ. Въ този вѣнецъ е обгърнато цѣлото широко Овче-поле. Кѣсо е разстоянието до Доляни, но дълги биваха описанията, които децата правѣхме. Всѣки имаше да каже нѣщо свое — ту какъ неговата група чула съскане на смокъ въ нѣкоя шубрака; ту какъ съ бѣгъ се спасила отъ пѣдаря, когато единъ отъ групата стѣпилъ въ чуждо лозе; ту какъ изъ пѣтя сж си отсѣкли дрѣнови тояжки; или вкупомъ пѣли и проче.

Случи ми се една година да не отида на Доляни.

Това бѣ тѣженъ день за мене. Малко преди да почне събирането на другаритѣ за пѣтъ, изпратили ме бѣха по нѣкаква работа въ града; докато се върна, тѣ бѣха заминали. Родителитѣ ми казваха, че тая година могло на Доляни и безъ мене, а догодина пакъ съмъ щѣлъ да отида. Но майка ми, виждайки моята мъка, се бѣ споразумѣла съ единъ нашъ съседъ да замина сутринята съ него, макаръ да бѣхъ изгубилъ вече радостта на общото другарско пѣтуване. На сутринята бѣхъ смазанъ отъ известието, че нашиятъ съседъ се отказалъ да замине. Привечерь дочакахъ безъ воля другаритѣ и отидохме да се кѣпемъ въ Брѣгалница. Станало бѣ традиционно за децата кѣпенето следъ връщане отъ манастира, макаръ и иначе всѣки день да киснѣхме въ водата. Може би умората отъ пѣтя правѣше тази баня тѣй привлѣкателна.

Въ Доляни два момента най-много ми харесваха. Единиятъ бѣ връзването на заспалитѣ хора за краката имъ. Всички спѣха на открито. Отъ кѣщи си носѣхме канапи за тази целъ; припадахме отъ смѣхъ сутринята рано, когато навързанигѣ започваха да се събуждатъ. Другиятъ моментъ бѣха селскитѣ хора, които почваха следъ като множеството се е причестило въ малката черкваца. Не можехъ да имъ се нагледамъ. Тѣ се люлѣеха подъ звуцитѣ на гайда или на «шупелка» 1). На долянското хоро не съмъ запомнилъ слаба, немощна фигура. Буйни бѣха хората. Десеть, двадесеть млади селяни, а и повече,

1) Шупелка проста дървена свирка, като малкъ каваль.

изединъ пжтъ клѣкаха и бързо се дигаха на кракъ; падаха на колѣне и пакъ отскачаха нагоре, леко, като гумени топки. Ту на една, ту на друга страна се завѣватъ пуснатитѣ имъ до колѣне бѣли селски кошули, надиплени като гръцки фустанели. Задъ раменетѣ на играчитѣ пада спуснатия като трижгълникъ « шамъ », съ който бѣ обгърнато малко капче на главата. Върху пояса бѣ мѣтната бѣла кърпа, притисната въ ремѣка. Тоя широкъ ремѣкъ се препасва надъ пояса и е украсенъ съ свѣтли тенекиени копчета, придаващи му видъ на револверна рѣзка съ патрони. Юнашкиятъ видъ се закржглява съ червенитѣ, нашарени съ черно, дебели овчеполски чорапи достигащи до колѣнетѣ. Всички селяни бѣха съ царвули. Като да е още въ ушитѣ ми тжпия ударъ отъ скачането на мжжкото хоро върху трѣвистата поляна. А наблизо ритмично се върти хоро отъ селянки, сжщо енергично водено съ часове. Уморявахме се да ги гледаме, а тѣ не се уморяваха да играятъ.

Къмъ шесть часа следъ пладне съборътъ вече орѣдѣваше; мнозина отъ по-далечнитѣ мѣста сж вече заминали. Потегляме на групи и ние, децата отъ града и Ново-село, които покрай тжпанитѣ, гайдитѣ, шупелкитѣ, придавахме най-вече животъ на долянското поклонение. Сѣкашъ още изъ пжтя къмъ кжщи започваше нашата душевна подготовка за посещението презъ идущата година.

Отминава и Света Богородица, храмовиятъ празникъ въ Ново-село, когато идватъ доста гости отъ селата. Наново се радвахме на хората и гайдитѣ; но Доляни сега не се повтаря.

Наскоро започва училище. Като се връщамъ у дома, често намирамъ сега коня ни въ двора,

натоваренъ съ дембелъци 1). Баща ми е въ пжтни дрехи; седналъ на миндеря, завива бързо и похватно цигари; приготвя цѣла кутия за изъ пжтя. Виждахъ понѣкога да увива въ бѣла кърпа карадачки пицолъ 2) и го слагаше къмъ предната частъ на самара. Стѣпва върху дѣдовото столче предъ портата и възседва коня. Следъ него трѣгва Абдула-ага. Конскитѣ подкови трещятъ по калдарьма, та искри искачатъ. Абдула-ага е съпжтникъ на баща ми при пжтуване по пазаритѣ за Кочани и Радовишъ. Дватама сж попаднали еднажъ на арнаутска разбойническа засада, но успѣшно се измъкнали. Абдула-ага билъ преданъ човѣкъ, кроткъ, почтенъ; той бѣ турчинъ отъ нашия градъ.

Сигурно бѣ правило за баща ми да ни вижда всички при потегляне на пжтъ. Защото еднажъ братъ ми дойде да ме търси при рѣката; извика ми сърдито да се облѣка, а като се намѣрихъ въ двора, кждето останалитѣ домашни и баща ми ме чакаха, свикаха ми всички. Понѣкога баща ми отсътствувахе по-дълго: задържаше се въ Радовишъ, кждето имаше другъ манифактуренъ дюкянъ. Щипскиятъ ни дюкянъ въ това време ржководѣха помощници; двама отъ тѣхъ, Христо Скандалиевъ и Циклевъ, се проявиха като смѣли борци въ ВМРО.

*

Гроздоберъ.

Идва и малката училищна ваканция за гроздобера, който въвежда приятно безредие и тро-

1) Дембелъкъ - голѣма бохча, пригодена за товарене на конъ.

2) Карадачки пицолъ - черногорски револверъ.

потъ въ всѣки домъ. Презъ десеть-петнадесеть дни около насъ всичко лепне отъ гроздето — като се почне отъ крѣблитѣ 1), самаритѣ на конетѣ, кошницитѣ, до стълбитѣ въ кѣщи, нашитѣ дрехи, прѣститѣ ни.

Чудно хубаво миришеше прословутата, приготвена на лозето «бранярска» 2) яхния. Още по-вкусна бѣ когато си макахме 3) съ набоденъ върху заострена лозанка 4) залъкъ, вмѣсто вилица. Сѣдахме за обѣдъ и вечеря по турски, «крѣстомато», или колѣничили въ крѣгъ; нѣкой е изтегналъ единия си кракъ назадъ, а сѣдналъ върху другия, за да има мѣсто за всички. Струва ти се, че цѣлото котле съ яхния нѣма да ти стигне. Почивката следъ обѣда не е дълга; всѣки взима своя редъ отъ лози, за да ги обере грижливо.

Върха на бранярскитѣ ми възхищения бѣха гърмежитѣ. Ако изъ дюкянитѣ не се намѣрѣха «пицоли» за всички деца или нѣкой не можеше да си купи, правѣхме си «цефки», т. е. гилза прикрепена съ тель върху здрава дѣсчица. Напълва се гилзата съ баруть и парцалчета. Гърмежътъ отъ цефка биваше по-силенъ и отъ пицолъ. Турцитѣ не забраняваха гърмежитѣ при гроздоберъ, между които тѣй често се примѣсваха и револверни изстрели. Не можехме да си представимъ «бранье» безъ пукане.

До лозето пѣтувахме качени на коне между крѣбли и кошници. Пристигайки надавахме

1) Крѣбла - малка дървена каца за пренасяне грозде; товари се на конь.

2) Бранярска яхния - гроздоберска яхния.

3) Макане - топене съ залъкъ въ ястието.

4) Лозанка - прѣчица отъ лоза.

викове, сѣкашъ да известимъ къмъ по-далечнитѣ лозя, че сме стигнали. Разтоварваха се набързо багажитѣ, дисагитѣ съ хлѣбъ, лукъ, домати, месото за яхнията, както и кръбли и кошове. Майка ни е вързала въ бохча нѣкакви по-стари « минтани » (блузи), за да не се оцапаме при беридбата. Не забравяше да ни даде и мелена соль 1). Избираше се мѣсто за огнището. Следъ часъ-два първитѣ товари съ грозде тръгватъ за въ къщи. И ето, детското ми желание е раздвоено: да остана ли на лозето, или да тръгна пеша съ товаритѣ, та отъ къщи да се върна яхналъ. Ако първата партида пропуснехъ, съ втората непремѣнно тръгнахъ; подкарваше ме силно желание да разправамъ на майка си колко всичко е хубаво. Вечеръта оставахме за спане на лозето. Това е извънредно събитие за насъ. Обикаляхме съ сестра ми Райна около натрупанитѣ върху дебели зебла килими и юргани. Докато е още сумракъ търкаляхме се върху покривкитѣ. Приятно ни бѣ да чувствуваме по лицата и тѣлото си галещата хладина на чиститѣ чаршафи. Оглеждахме кжде би било по-добре да се установимъ за спане — дали до алкайсията 2) череша, или до дветѣ тополки, засадени отъ дѣдо Гаврилъ. Азъ помня това засаждане; той взе тогава и мене на коня; видѣхъ после какъ промуши съ садилото 3) земята, постави въ отворитѣ тополкитѣ и после ги полѣ съ вода. Струва ми се да е било много отдавна. Сега дветѣ тополки се издигаха

1) Мелена соль приготвена отъ цуканици соль.

2) Алкайсия - алена череша.

3) Садило - дебелъ желѣзенъ лостъ, прикрепенъ къмъ дърво.

доста високо надъ мене. Ние заспивахме най-късно, — следъ като дълго сме се мушкали и шушкали, взирайки се въ звездитѣ и заслушвайки се въ пѣсенята на щурцитѣ. Сутринъ ни събуждаха слънцето и мухитѣ. Другитѣ бѣха набрали вече много грозде. Започваше втори день, все така драгъ и милъ; но го посрещахме нѣкакъ заситени отъ първия день, донѣйде уморени.

На по-далечнитѣ наши лозя не оставахме да спимъ; старитѣ казваха, че времената не сж добри. И тамъ днитѣ, колкото по-приятни бѣха, толкозъ по-бързо свършваха. Като се приберѣхме у дома, намирахме кацитѣ пълни вече съ грозде. Хаджи Андре идваше редовно да ги тъпче съ голи до надъ колѣнетѣ крака. Разтоварваха се понѣкога въ двора товари, купено отъ турскитѣ селяни грозде; нѣкои отъ тѣхъ съ това изплащаха и борчоветѣ си, направени презъ годината въ нашия дюкянъ.

Свършватъ се полскитѣ забави и наново сме въ училище. Въ къщи майка ми съ помощъ на съседки вари « рачели » 1) и приготвя « тараната » 2). Вървимъ къмъ есень. Интересно зрелище сега сж албанскитѣ стада. Десетки хиляди овци идватъ откъмъ Албания и съ дни се притискатъ между стенитѣ на нашата тѣсна улица на пжтъ за югъ, къмъ Солунъ, кждето зимуватъ. Чуватъ се подсвирквания на албанскитѣ овчари, едни отпредъ, други останали задъ стадото, На края дефилира голѣма сурия кучета, лютата гвардия

1) Рачели - парчета отъ тиква, врѣли въ гроздовъ сокъ.

2) Тарана - народна тестена храна.

на стадата. Видѣхъ еднажъ какъ нашата порта малко се откряна и въ нея нахълтаха овци; ако се не лъжа, бѣха две или три. Портата наново затвориха двама мъже отъ « оспротивната » махала. Чувахъ после, че по този начинъ и въ други порти била вмъквана по нѣкоя овца; паритѣ отъ продажбата имъ отивали въ касата на ВМРО — тайнственъ налогъ върху голѣмитѣ албански скотовѣдци.

Презъ зимнитѣ вечери постоянно бѣ у насъ Христо Цуцуловъ, нашъ кумашинъ. Между кжшитѣ ни имаше капиджикъ. Често идваше цѣлото му семейство. Разказвачъ като него не съмъ срѣщналъ. Въ града ни едва ли нѣкой би го надминалъ. Приказкитѣ отъ « Хиляда и една нощъ » знаеше на паметъ. Четѣше по едно време огромна история — нѣщо като романъ — за Гарибалди; и ни я разказваше седмици подъ редъ. Държи ни съ часове въ напрежение; току нѣкой се поразмѣства, за да изслуша по-сърѣдоточено драматичнитѣ моменти. Но не само приказки отъ романъ разказваше той. Разсмиваше ни съ имитиране на щипски типове. Обичаше да свири на тамбура и да пѣе; но никога не попадеше на правиленъ тонъ. Чрезъ Цуцулови ми стана още по-мила нашата селяния. Тѣ бѣха отъ Нѣманици, Овчеполско. Майката, добрата кумица Коцана, бѣ типична селянка. Нейната твърдостъ, положителность и търпение бѣха за поука. Каква корава българка бѣ тя!...

Цуцуловъ съ брата си Петъръ имаха малка шекерджийска работилница въ града. Има нѣкои занаяти, при които трудътъ по-леко минава съ пѣсни. Въ шекерджийницата на Цуцулови работата вървѣше неусѣтно съ шегии смѣхурии. Каквото

презъ деня се е разказвало въ дюкяна, вечерята ние го научавахме. Пристигне следъ вечеря Христо и ни зарадва още при появата си. Той сѣдаше обикновенно близо до вратата и то на колѣне, подгънати, ако въ стаята бѣха родителитѣ ми или макаръ единъ отъ тѣхъ. Това бѣ старовремско отношение къмъ кумоветѣ. Съ много покани баща ми го накарваше да седне малко по-свободно.

Свършваше свиренето или общия разговоръ, и Цуцуловъ попадеше на оная плоскостъ, където бѣ незамѣнимъ — шегобийството. Човѣкъ би изпълнилъ цѣлъ томъ съ неговитѣ разкази, съ много теми отъ щипската чаршия.

Съ Цуцуловъ старитѣ водѣха и политически разговори. Намѣсваше се изрѣдко и дѣдо ми, който означаваше държавитѣ като лица отъ мъжки родъ. — « Знаешъ ли го какво ще каже Русия ? » — би рекълъ той ; или : « Англия не искалъ да има голѣмо българско царство ». За дѣдо ми Германия продължаваше да бжде още Прусия. Често разговора му се развиваше така, че ще спомене за Седанъ и ще ни каже, че тамъ френския царъ билъ хванатъ въ пленъ. Той се съмнѣваше, че нашитѣ ще могатъ да откачатъ калъча на турчина отъ кръста му. Като чуваше за подвизи на четници или на обикновенни селяни, обаче, и той биваше доволенъ; току се насмѣе и каже: « Бре, каковъ народъ настана! ». Името на Абдулъ Хамидъ се явяваше въ всѣка беседа, макаръ да се е почнало съ Александъръ Велики или съ нѣкой черенъ арапинъ отъ « Хиляда и една нощъ ».

Случваше се да ни посетятъ вечерно време братовчеди и братовчедки, а съ тѣхъ и нѣкой отъ учителкитѣ. Това бѣ тѣй забавно.... Колкото ума ми бѣ въ халвата и бозата, които въ изобилие

идваха отъ албанския дюкянъ изподъ кжщата ни, толкова ми бѣха приятни и тия разговори и комитскитѣ пѣсни. Съ внимание слушахъ когато запѣеше майка ми. Отъ нея съмъ чулъ — при нѣкоя отъ тѣзи интимни вечеринки — пѣсенъта за Срѣдногорското възстание, въ която отъ начало имаше много непознати на мене думи : « Пуститѣ клисурци станали московци, а панагюрци — донски казаци; нарамили пушки — отъ кукурузъ дръжки, заболи ножове — отъ кози рогове ... », Не знаехъ, кои сж клисурци и панагюрци, нито що значи казаци и московци.

Но всѣка зима по-добре разбирахъ вече приказкитѣ и политическитѣ пледоарии на Христо Цуцуловъ. Започвахъ и самъ да се набърквамъ съ въпросчета, за да ми се разясни едно или друго. А той знаеше да обяснява много работи, безъ да гарантира — разбира се — за стойността на всѣко обяснение, Разясняваше ни даже за земетресенията по поводъ на голѣмитѣ трусове, които преживѣхме по това време. Но отъ « научнитѣ » разяснения лесно минаваше къмъ описание на комични моменти — кой какъ бѣгалъ при земетресението, кой даже падналъ, кой какъ изглеждалъ въ страха си. Знаеше и себе си да осмива. Нѣкой бѣ внушилъ на новоселци да бѣгатъ при земетресението къмъ Брѣгалница; рѣката играела нѣкаква спасителна роля... Бѣгайки натамъ — помня — настигна ни Байрамъ Халваджията, албанецъ —, който съ брата си Айдинъ наемаше години подъ редъ дюкяна ни подъ кжщата. Забравилъ да вземе даже паритѣ отъ чекмеджето си, Байрамъ бѣ грабналъ трикракото столче, на което сѣдаше до огнището; дигналъ го бѣ високо надъ главата си, сѣкашъ да не му го отнеме нѣкой.

Дълго го закачаха нашенци за тоя му спасенъ « имотъ » при бѣгството. Но той имъ отговаряше: « Вие пъкъ и толко не бѣхте успѣли да спасите отъ имота си.... ».

*

Нашитѣ битки.

За насъ децата, обаче, тревожни тичания край Брѣгалница се случваха по-често, и все въ връзка съ любимитѣ ни игри.

Едва ли нѣкой отъ моето поколѣние е забравилъ нашитѣ « битки ». Въ сжщность, не би било и право тѣ да бждатъ поставени въ кавички. Всѣка битка си е действително битка; между гигантитѣ тя е гигантска; между петлитѣ — само въ наши очи тя е комична; между децата изглежда нѣщо несериозно, но пакъ е битка. Ние не можехме да си помислимъ, че имаше нѣщо несериозно въ сраженията, които си давахме — отъ една страна децата отъ града, а отъ друга новоселскитѣ. Всички усилия напрѣгаха и дветѣ страни, за да изтрѣгнатъ победата. Що се отнася до мунициитѣ, по-точно до « суровитѣ материали », отъ които се приготвяха прашкитѣ — думата имаха главно по-богатитѣ деца; тѣ можеха да открадватъ и копринени парченца, а понѣкога кърпи, кълба прежда, стари чорапи за разплетане, остатъци отъ разни плетива. Впрочемъ, всѣко дете донасяше по нѣщо отъ кжщи. Прашка, запасана на кръста или въ джоба, имаше всѣки, а нѣкои по две и по три. Преди битката биваха изплитани прашки и за резерва. Правило

бѣ да бжде опитана по нѣколко пѣти прашката, за да се види дали добре плющи; за тая цель тя бѣ на върха отъ свила. Най-здравитѣ прашки бѣха изплитани отъ прежда. Плющенето имъ бѣ, така да се каже, шумѣтъ на нашата битка. Ударитѣ отъ много камъни заприличваха понѣкога на удари отъ малка градушка.

Колкото повече дветѣ страни се приближаваха, толкова виковетѣ имъ бѣха по-чести. Чуваха се и закани, псувни, а въ по-решителнитѣ моменти се чуваха и виковете « ура ».

Ние имахме храбреци, които въ всѣко сблъскване излизаха напредъ, съ амбиция да не бждатъ надминати по ловкостъ, бързина и смѣлостъ. Така напредъ излизаха и храбритѣ наши противници отъ града. Еднитѣ и другитѣ се появяваха тъкмо отъ тамъ, отъ кждето не си ги очаквалъ.

Макаръ да бѣ срѣдъ лѣто, нѣкои отъ сражаващитѣ се носѣха дебели палта, даже кожуси; това бѣха зимнитѣ палта на бащитѣ, или по-голѣмитѣ братя. Случваше се подобень « танкъ » да получи много удари и да не почувствува болка. Изстѣпилъ се напредъ, той можеше да спре цѣла верига отъ босоноги, леко въоржжени нападатели.

Попадането въ пленъ не всѣкога минаваше леко. Еднажъ ние хванахме Георги Сандевъ, който бѣ новоселець, но учеше въ града и бѣ смѣтналъ, че е изложенъ на опасностъ, ако не тръгне съ градскитѣ момчета. Въ биткитѣ се проявяваше срещу своитѣ новоселци. Заканихме се да го заловимъ. Това ни се удаде въ единъ моментъ, когато противницитѣ бѣха притиснали нашия центъръ и едното ни крило, та отстѣпвахме близо до кщитѣ на Ново-село; другото наше крило бѣ по-слабо отстѣпило и още се държеше

далече къмъ « Керемидниците » но се огъваше къмъ Брѣгалница съ изгледъ да я прегази и мине къмъ Марковъ каменъ. Преди да ни натикатъ къмъ първитѣ къщи, ние се нахвърлихме съ голѣмъ устремъ; трѣбва да бѣхме тукъ една група къмъ 30-40 души. « Грагянитѣ » отстъпиха стотина метра и при това имъ бѣгство нѣкой извика « Дръжте Сандето! ». Тутакси го открихме накжде бѣга и сума камъни пропищѣха около него; може да бѣ ударенъ, а може би и отъ умора, той не успѣ да се изплъзне; до него приближиха наши, замахващи съ прашкитѣ си камъни около краката му. Неговитѣ съратници не направиха опитъ за контра-атака и той остана въ наши рѣще. Мнозина продължаваха сражението, закривайки се задъ купища камъни, край хендеци и долчинки. Десетина души едновременно заблъскаха Сандева и той падна съ лице къмъ земята. Върху гърба му се изсипаха удари съ прашки и ритници. Азъ бѣхъ отминалъ пленника, но бързо се завърнахъ тамъ. Дигаха го вече на рѣще нѣкой отъ по-здравитѣ момчета, а отъ къмъ къщитѣ се притекоха и възрастни хора, които обикновено наблюдаваха биткитѣ издалече. Бѣ вече къмъ залѣзъ. Врагътъ се бѣ оттеглилъ къмъ Щипъ, а и нашитѣ групи се приближиха. Сандето бѣ заведенъ до рѣката, измиха окървавеното му лице; отведоха го нейде за превързване. Не помня, дали следъ това се появи въ биткитѣ.

Но тѣ не спираха; подкачаха се обикновено въ недѣленъ день. Нашата войска бѣ два пѣти помалочислена отъ градската; при пълна « мобилизация » ние достигахме, може би, до триста души, но рѣдко се явяваха всички на полесражението.

Стараехме се по другъ начинъ да запълваме числената си слабостъ, но нѣмахме много възможности. Главната ни цель бѣ да задържимъ високия баиръ на « Мерата ». Стремѣха се него да владѣятъ и градскитѣ деца, макаръ за тѣхъ това да не бѣ отъ решително значение. Откъснати отъ хребета на този баиръ, ние бивахме принудени стремглаво да се впускаме надолу въ лозята, отъ една височина къмъ двеста метра; докато противницитѣ имаха задъ сжщата височина едно постепенно възвишаващо се поле отъ два-три километра. При по-силенъ натискъ откъмъ баира ние трѣбваше да отстъпваме къмъ домоветѣ си, което и въ наши очи приличаше на поражение. Ето защо въ надвечерието на битката опредѣляхме група, която рано-рано следъ полунощъ да заеме височината, а сутринята биваше засилена съ подкрепления. Задържехме ли се тамъ, противниковата войска бѣ принудена да приеме бой далече, къмъ мѣстността « Кръсто » откъдето даже да отстъпѣхме, задъ себе си имахме просторъ за ново настѣпление, възможность за заслони, за странични прибѣжки и пр.

Сражението можеше да продължи и по два-три часа, докато и дветѣ страни почувствуваха умора. Най-често така свършваха боеветѣ, безъ победени и победители. За щастие, не се случи никое дете да бжде смъртоносно ударено. Но удари получаваха мнозина и дълго чувствуваха болки. Азъ бѣхъ единъ пжтъ по-силно ударенъ по главата; но понеже тя бѣ увита въ нѣкакво шалче, а надъ това пжкъ имахъ дебелъ каскетъ, камъка не ме нарани; той отскочи свирѣйки въ въздуха.

Защо ставаха тия наши битки? Тѣ не бѣха нѣщо ново. Помня преди това такива битки и

въ София. Въ нашия градъ, обаче, биткитѣ въ времето преди балканската война бѣха все пакъ нѣщо внушително, за тамошнитѣ условия. Старитѣ казваха, че тия детски прояви ще докаратъ « нѣкоя бърканица », както въ силнитѣ бури и наводнения тѣ често виждаха нѣкое предзнаменование.

Другитѣ наши, махаленскитѣ сблъсквания въ време на « сусерки » не бѣха нищо предъ детската война, за която тукъ става дума. « Сусеркитѣ » бѣха товари отъ трѣви, главно троскотъ, събирани изъ полята и домъквани въ плѣвнитѣ, изъ дворища и кждето свърнемъ, за да ги запалимъ на купъ за « Прочка » (Заговѣзни). Всичко туй не бѣ тѣй интересно, ако не бѣха нападенията между групитѣ на разнитѣ махали, при пренасянето на трѣвитѣ къмъ кжщи. Отъ нашата махала се събирахме къмъ тридесетъ деца; десетина души биваха здраво натоварени, така че се изгубваха подъ тревата; а останалитѣ, въоржжени съ прашки и тояги, охраняваха. Всѣки мигъ бѣ възможно да бждемъ нападнати. Ако сме бройно по-слаби или по-несржчни, отнимаха ни всичката трѣва; или пъкъ ние можехме да оберемъ другъ керванъ. Пази Боже да ти отнематъ сусерката ! Трѣбваше да се срамувашъ първо предъ домашнитѣ, които ти подхвърлятъ подигравки. А не е приятно да се явявашъ и предъ другитѣ деца. Затова пъкъ смѣло излизашъ на улицата, ако си отнелъ чуждия товаръ.

На « Прочка » Ново-село бѣ освѣтявано отъ огньоветѣ, бидейки разположено между три голѣми хълма. Огньове се появяваха — тъкмо като паднеше мракъ — високо надъ махалитѣ, и низко край Брѣгалница. Около пламъцитѣ викаха, скачаха рояци деца. Споредъ суеверието, предавано

презъ поколѣния, децата прескачаха и презъ пламъка; едното прескачане бѣ « противъ бълхи », друго « противъ дървеници », трето срещу нѣкаква болестъ и т. н. Прибрали се у дома, бързахме да погледаме отъ чардацитѣ какъ доизтлѣватъ последнитѣ жарове отъ огъня на отсрещния баиръ; отъ време на време вѣтъра ги разгори и се разпрѣскавъ искри.

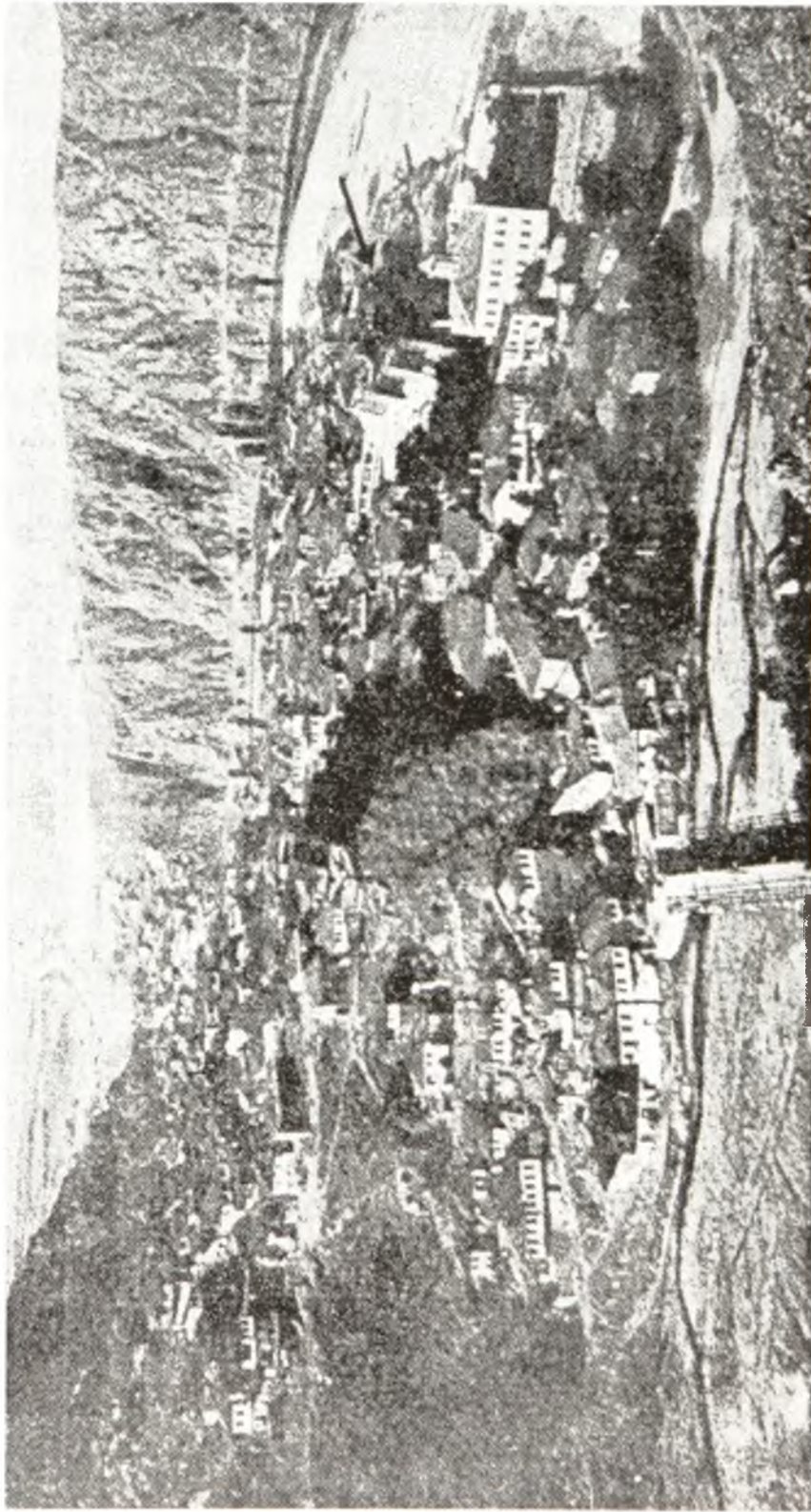
Битки въ града се завързаха едно време между турчета и българчета. На помощ на нашитѣ въ града отиваха и новоселци. По размѣръ тия сражения не достигаха споменатитѣ отъ « Мерата », но биваха по-жестоки. Имаше и едноборства. Така еднажъ на Отиня се настигнаха турчето Хайдаръ и българчето Кошевалиевъ; и двамата еднакво упорити. Докато тѣ се биеха съ ритници и юмруци, армията отъ дветѣ страни наблюдаваше мълчаливо. Хайдаръ бѣ по-голѣмъ на ръстъ и затова българинътъ падна на грѣбъ. Въ озлоблението си турчето съ камъни разкъса кожата върху челото на Кошевалиевъ, който напустна полесражението облѣнъ въ кръвъ. Страститѣ така се изостряха, че наши момчета се заканваха да се яватъ съ оръжие. Винаги бѣ възможно да задигнатъ пищолъ или ножъ отъ кѣщи. Наддѣляваше, обаче, страха за родителитѣ и не се стигна до такива крайности. Въ Ново-село, обаче, еднажъ — при силно настѣпление на градската « войска » — намѣсиха се на наша страна възрастни хора; единъ отъ тѣхъ стреля въ въздуха; а това накара нападащата колона да се прѣсне като ято пилци. Махалата отъ Ново-село, въ сѣдство съ бойното поле, наричана « Оспротивна » (понеже е на отсрещната страна на рѣката) минаваше за най-революционна и въ очитѣ на властѣта. Нѣкои нейни

жители, изглежда, се заамбицирваха да не отстъпятъ тукъ другиму първенство, даже и при детскитѣ боричкания. Другъ пжтъ стреляха турскитѣ запии, които живѣеха въ караулницата отгаткъ рѣката, при « Клисурата ». Чухме свистенето на куршума високо надъ главитѣ ни; пръснахме се и дветѣ партии, които тъкмо бѣха започнали на мѣста ржкопашенъ бой.

Защо новоселци излизахме срещу гражданитѣ, а тѣ срещу насъ ? Само отъ желание и за еднитѣ и за другитѣ да иматъ насреща си по-многоброенъ противникъ, да се изведе по-голѣмъ бой; сблъскването на махала срещу махала не задоволяваше нито тѣхъ, нито насъ. Ново-село, отдѣлено съ Отиня и Хисаря отъ града, се явяваше като друго градче, макаръ да бѣ считано махала отъ Щипъ. Тая раздѣленостъ създаваше и собствена гордостъ, колективна честь и самолюбие, каквито и града си имаше. Може да се каже, че тия битки замѣстваха днешния спортъ.

Доколкото въ нашитѣ битки бѣ на лице известна упорита войнственостъ и даже ожесточение, това трѣбва да си обяснимъ съ окръжаващата ни натегната атмосфера.

Още докато бѣхъ въ основното училище доста събития се случиха. Нищо отъ тѣхъ не бихъ могълъ да опредѣля по дати. Много отъ това що се е врѣзало въ паметъта ми бѣха тревожни моменти, свързани съ борбата противъ турската властъ. Подробности ми оставаха неясни; но конкретни картини отъ видѣното сж живи предъ очитѣ ми.

Щипско НОВО-СЕЛО. Стрѣлката посочва мѣстото на изгорѣлитѣ къщи, където се е сражавалъ Сандо Малинковъ. Голѣмото здание отпредъ е училището, въ което Дѣлчевъ и други голѣми борци сж преподавали, когато поставяха основитѣ на ВМРО.

Борческа атмосфера.

Носятъ го, носятъ го ! — провикна се къмъ насъ отъ съседния чардакъ нѣкой и всички се затичаха, едни къмъ прозорцитѣ, а други къмъ стълбата; за мигъ и азъ се озовахъ на улицата. Отгоре идваше натоваренъ конь и нѣколко лица около него. Край портитѣ и отъ прозорцитѣ мълчаливо наблюдаваха жени, мъже и деца. Носѣха тѣлото на видния търговецъ Санде Карагъзовъ, убитъ отъ турци далечъ отъ Щипъ.

Предъ дома на загиналия се струпаха доста хора. Зловеща картина бѣ разтоварването. Тѣлото бѣ на една страна на самара, върху дъски, увито въ чулове и кепета. Чуваха се хълцания на жени и сподавени въздишки.

День-два следъ туй по главната улица не чувахъ много шумъ. Като да пазѣха необявенъ трауръ.

Другъ пжтъ видѣхъ да донасятъ на собствения му конь трупа на Хаджи Смилевъ, сжщо човѣкъ въ напреднала възраст; убитъ пакъ отъ турци. Неговиятъ конь пристигаше откъмъ обратната страна на Ново-село. При такива моменти у дома дохаждаше стариятъ клисаръ чичо Трайчо Скандалиевъ. Той бѣ приятель на нашето семейство.

— Е, чичо Трайчо, отиде си и кумашино — промълви майка ми, имайки на умъ загиналия Карагъзовъ, на когото бѣхме кумове.

— Како сж тръгнале, отъ царщината имъ нищо нѣма да остане. За всичко ке имъ се плати. Търпень, спасень!

— Така е, търпенъ-спасенъ, друго нѣма — съгласява се майка ми.

Трайчо Скандалиевъ е измежду първитѣ, които сж дали клетва предъ Дѣлчева. Въ черквата е укривалъ оржие и е билъ посветенъ въ много дѣла на тайната организация. Помина се като емигрантъ въ Кюстендилъ между дветѣ свѣтовни войни, достигналъ близо сто години. Имаше истинска библейска външность, съ прекрасна бѣла брада.

Другъ единъ старецъ ни посещаваше като правило при всѣко събитие. Той бѣ Андонъ Влао отъ Хрупища, най-южното българско градче въ Македония. Влахъ го наричаха по насъ заради дебелитѣ му дрехи, каквито носѣха македонскитѣ ромъни. Съ брата си и двамата внуци наемаше черковната воденица. И понеже баща ми бѣ дълги години църковно-училищенъ настоятелъ, дѣдо Андонъ идваше при насъ като у свой домъ. И по случай загиването на Санде Карагъзовъ той дълго остана на разговоръ, като ни разказваше за борбитѣ въ Костурско, за подвизитѣ на Чекаларовъ, за Илинденското възстание.

Вечерта следъ убийството на х. Смилевъ, Цуцулови дойдоха по-рано отъ другъ пжтъ. Христо сподѣляше съ нашитѣ каквото въ града се разправяло.

Наскоро бѣ извършено убийство и на другъ съгражданинъ, отъ Ридарската махала, единъ беднякъ; бѣ намѣренъ умъртвенъ на лозето му; дѣянието се приписваше пакъ на турци. Носѣха се вече отъ уста на уста имената на разбойницитѣ, проявени въ такива убийства и въ обири. Говорѣше се, че хюкюмата ги насърдчавалъ. Истинска

война на нерви се водеше упорито между българи и турци.

Не мина много време и се разнесе вестъ, че четата на Мише Развигоровъ заловила въ едно село двама турци налбанти и ги е наказала съ смъртъ. Но още по-силно впечатление направи унищожението на Али Полянъ Шерифъ, единъ турски харамия, който доста се бѣ прославилъ изъ нашата околия. Новината за неговия край донесе у дома кумицата Коцана.

— Куме, скинале му главата на това куче — каза тя още преди да затвори вратата.

— На кого кумице, кажи?

— Али Полянъ Шерифъ сж го довършили, поясни тя сияеща.

Зарадвахме се всички и разговоритѣ тази нощъ продължиха дълго, при повишено настроение.

Али Полянъ и други като него символизираха безотговорното злочинство въ стара Турция. Тѣ можеха спокойно да убиятъ българинъ, просто за удоволствие, както се убива на ловъ; тѣ грабѣха, и потурчваха българки, стига да имъ се по-правятъ; и какво ли не още,....

Не отъ чета, а отъ наши селяни билъ премахнатъ Али Полянъ, подържаха нѣкои; и това като-чели повече ни харесваше.

Нападенията отъ турци надъ българи бѣха зачестили.

Станало бѣ ново убийство, което предизвика силно възмущение у всички. Отъ семейството Чукарци бѣха заклани двама души мъже нѣйде изъ Овче-поле. Тѣ бѣха «магарищари», т. е. съ нѣколко магарета пренасяха сѣно отъ бейскитѣ ливади, понѣкога плочи за постилане на дворове или друго, каквото намѣрятъ, за да се прехранятъ.

Тия бедни хора предъ никого и съ нищо не бѣха провинени.

Когато ги донесоха въ една волска кола до черквата, високо се изговаряха проклетия отъ женитѣ, а мжжетѣ псуваха. На другия день се разчу, че въ града всички български дюкяни сж затворени. Така продължи на втория и на третия день. Понеже търговия и занаяти бѣха почти изключително въ рѣцетѣ на българитѣ, появило се срѣдъ турското население негодувание. Намѣсилъ се и хюкюмата ¹⁾ съ постѣпки предъ българскитѣ първенци да се отворятъ дюкянитѣ. Но тѣ още день-два останаха затворени.

« Стачката » е била проведена, разбира се, отъ революционния Комитетъ. Турцитѣ нарекоха този протестъ « Чукаръ-празнии » (Чукарски празникъ) — по името на избититѣ.

И въ тоя случай на менъ, както и на другарчетата ми, не бѣ ясно какво точно става. Но ехото отъ развиващата се борба се носѣше въ нашата срѣда, макаръ и смѣтно. Впечатление ни е правилъ съпротивителния духъ на нашитѣ.

*

Отивайки единъ день въ къщата на леля ми Фима, намѣрихъ нѣколко мжже на чардака да се упражняватъ съ пушка. Моето пристигане не ги смути. Спрѣхъ се да ги погледамъ. Братовчедъ ми Павле като-чели бѣ тукъ командира. Той

1) Хюкюматъ - управление. Съ тая дума означаваше и самото здание на управлението.

посочи пушката къмъ одного отъ мжжетѣ и го пита:

— Какво пише тукъ ? Всички се загледаха кждето посочваше, но никой не отговаряше. Приближихъ се и азъ и видѣхъ думата « ЦМОК », написана съ голѣми, раздѣлени една отъ друга букви, издълбани въ дървото, безъ еръ голѣмъ. Братовчедътъ поясни, че буквитѣ означаватъ « Централенъ Македоно-Одрински Комитетъ ». Отидохъ си въ кжщи и казахъ на майка ми какво съмъ видѣлъ.

— Да не говоришъ никому, защото татко ти ще ти отреже езика, ме заплаши тя.

*

Пакъ въ домътъ на тая ми леля се случи за менъ друга изненада.

Баща ми често отсѣтствуваше отъ кжщи; отиваше по пазари въ съседнитѣ градове.

Върналь се бѣ еднажъ рано следъ обѣдъ отъ Радовишъ и легна да спи. Пробуди се при мръкване и чухъ го да казва:

— Костадинко, да идемъ следъ вечеря малко у зето.

— Да идемъ, отговори майка ми, и азъ отдавна не съмъ ги видѣла.

Дума ставаше за посещение въ дома на Ефтимъ. Начевъ, ожененъ за бащината ми сестра Фима. Взеха и мене.

Запалиха фенера и баща ми го понесе. Безъ фенеръ бѣ забранено да се ходи ноцно време изъ улицата; той замѣстваше легитимацията. Портата заключихме съ голѣмия ключъ. Вънъ бѣ много тъмно.

— Кимъ сънъсь (кои сте) ? — чу се рѣзъкъ гласъ на двадесетина метра предъ насъ.

— Познати — отговори баща ми на турския патрулъ.

— Аа, сенъ ми сънъ, Мише чорбаджи (ти ли си чорбаджи 1) Мише)? — меко се обади сега гласа. Спрѣхме при патрула минута-две, докато баща ми размѣняше още по нѣкоя дума и даде да разбератъ, че отиваме на седѣнка при роднини. Свихме къмъ Ридарската махала и скоро почукахме на тетиновата порта. На чардака имъ зачухме стѣпки на двама-трима души. Отъ вжтрешната страна на портата нѣкой тихо запита:

— Кой е ? А баща ми високо отговори, че сме ние.

— Вуйчови сж, вуйчови — извика братовчеда отвжтре, за да го чуятъ домашнитѣ горе. Портата се затвори задъ насъ. Въ двора бѣ, съ лампа въ ржка, още единъ отъ братовчедитѣ, а навжтре къмъ стѣлбата и сестра му — всички видимо изненадани. Александри, най-стариятъ, се наведе до ухото на баща ми и нѣщо му шушука, насмѣянъ и ржкомахайки. Братовчедката взе фенера, а баща ми продължаваше доста високо да говори:

— Днесъ се прибрахъ, отспахъ се хубаво, па рекохъ хайде да ви надзърна малко. Арни ли сте ? И даваше съ глава знакъ на всички ни да се качваме по стѣлбитѣ и повече тукъ да не се разправяме.

Всичко туй ме зачуди, но не можехъ да мисля

1) Чорбаджи - название, нѣщо като титла, която турцитѣ даваха на всѣки християнинъ, стига да е малко по-заможенъ или авторитетенъ.

нищо определено. Горе на чардака схванахъ опита на домакинитѣ да се отбие нѣкой отъ тѣхъ съ мене въ друга стая, но баща ми пакъ даде знакъ, че не е нужно. А въ това време на отсрещната врата се появи тетинъ Ефтимъ, който извика:

— Добре дошли ! и ни даде пжтъ да влѣземъ.

— Ооо...! Киро ! Като да сме знаели — проговори баща ми съ снишенъ гласъ, и се запрегръща съ единъ човѣкъ въ груби дрехи. Не можехъ въ първия моментъ добре да го погледна, но се взрѣхъ само въ калчинитѣ и низкитѣ му обувки. Човѣкътъ се поздрави и съ майка ми, която направо именува « стрина Костадинко », като старъ познатъ.

— Това Ванчето ли е, по-малкия ? — запита сжщото лице, хвана ме за ржката и приближи къмъ себе си. А азъ бѣхъ слисанъ. Съмнение не можеше да има, че това е комита. Защо бѣха иначе тия шушукания долу при портата, опитътъ да ме отстранятъ въ другата стая, шушукането на Александри. А ето, револверътъ на човѣка виси на кръста му, и цѣла рѣзка патрони. Видѣхъ до него въ жгъла пушка.

Общо взето, четникътъ ми приличаше на албанецъ; въ сиви шаечни потури, горната дреха по-тъмна, на главата си имаше арнаутско кече.

Това билъ Киро Пауновъ, наричанъ црнъ Киро, синътъ на дѣдо Паунко, който често сѣчеше дърва у насъ. Отъ разговоритѣ нищо не следѣхъ тази вечеръ. Вниманието ми бѣ погълнато отъ вида и оржжието на Киро. Следъ малко се вдигнахме и подъ закрилата на фенера се прибрахме у дома. Предупреденъ бѣхъ още у теткени никому нищо да не говоря. И самъ схванахъ,

че трѣбва да мълча, защото иначе може да бжде опасно.

Това бѣ първата ми среща съ нашъ четникъ.

*

Както не еднажъ се бѣ случвало, майка ми ме изпрати една привечерь да купя шише за лампата. Понеже въ съседния дюкянъ не намѣрихъ търсения номеръ, отидохъ въ « горнитѣ дюкяни ». Едва бѣхъ направилъ десетина крачки назадъ съ шишето въ ржка, заредиха се задъ мене изстрели; ушитѣ ми проглушиха. Хукнахъ да бѣгамъ, а мъже ме настигаха и надминаваха, сжщо бѣгайки. Кепенцитѣ на дюкяни се затваряха съ шумъ. Женски гласове се чуваха; викаха децата си отъ улицата, или всѣка питаше какво става. Когато пристигнахъ запѣхтѣнъ у дома, извикахъ предъ домашнитѣ: Гьошо Делипетревъ го убиха! Но не бѣхъ видѣлъ нищо. Новината я бѣхъ дочуль въ бѣгството си отъ идващитѣ задъ мене хора.

— Не взе ли шише, пита ме майка ми.

Сѣтихъ се, че бѣхъ купилъ шише, но го нѣмаше въ ржцетѣ ми. Или го бѣхъ изпусналъ при първата ми изненада, или при тичането ми е паднало, безъ да чуя звука отъ счупването му.

Убийството е било извършено отъ селянинъ, който влѣзналъ въ дюкяна и поискалъ отъ дюкянджията чашка ракия. Докато последниятъ взель шишето, за да наточи, клиентътъ извадилъ отъ пояса си револверъ и повалилъ Делипетрева до тезгяха му. При общата суматоха селянинътъ изчезналъ, примѣсенъ между клиентитѣ отъ тоя и съседнитѣ дюкяни, всички бѣгащи.

Наказанието на Делипетревъ е последвало поради негови непослушания спрѣмо тайната организация; съмнителна е била и прекалената му дружба съ турци.

Следъ повече отъ двадесетъ години споменатиятъ селянинъ продължаваше да бжде единъ измежду най-спокойнитѣ и смѣли четници на ВМРО. Името му бѣ Герасимъ Муставински. Азъ му разправихъ, какъ ме бѣ подплашилъ и стана причина да счупя шишето.

— Е, щомъ сега си началство — шегуваше се Герасимъ — може да си получа и наказанието; ако трѣбва, да платя шишето.....

*

Баща ми често закъснѣваше за обѣдъ, захванатъ на разговоръ при роднини или приятели, та ставаше нужда нѣкой отъ децата да го търси — защото « манджата истинала », споредъ поржката на майка ми. Еднажъ тя ме изпрати да го търся « у Бабитѣ », т. е. въ метоха, кждето нѣкога е имало доста монахини, но бѣха останали само две-три немощни старици.

Въ двора намѣрихъ нѣколцина мъже и питахъ за баща ми. Единиятъ ми каза да почакамъ и отиде въ горния етажъ, кждето бѣха стаичкитѣ за монахинитѣ. Отвори се тамъ една врата и дочухъ гласа на роднината ни Ефремъ х. Кимовъ; въ стаичката се примѣсваха и други непознати гласове. Следъ малко баща ми и дѣдо Ефремъ излѣзнаха по чардака, и идвайки къмъ стълбата дѣдо Ефремъ сърдито продължаваше да говори.

— Десетъ стапа трѣбва да му се ударятъ;

що е това що прави той...? И заслizaха мълчаливо. Баща ми се поскара малко, че съмъ тръгналъ по махалата да го търся, и се опжти къмъ кжщи, а азъ следъ него.

Сигурно, при нѣкоя отъ вечернитѣ беседи съ Цуцулови или други близки съмъ чулъ, че « у Бабитѣ » е заседавалъ тайниятъ сждъ на организацията, съставенъ отъ мѣстни граждани. Хората, които бѣхъ срещналъ въ двора, сж изпълнявали единъ видъ полицейска длъжностъ при заседанията на сжда. Не единъ пжтъ тѣ сж налагали наказания като онова, което дѣдо Ефремъ сърдито опредѣляше, а може би и по-тежки.

Постепенно отъ разни страни ми се разкриваше организацията, която отдавна е била обхванала въ мрежата си народа. Знаехъ вече, че въ нашия градъ сж работѣли голѣми борци. Повъзрастнитѣ познаваха Дамянъ Груева и Гоце Дѣлчева, които тукъ сж учителствували.

Гоце е билъ въ Новоселското училище. Тетка ми Мария Суруджиева ми е разказвала, че е билъ винаги веселъ. Нейната кжща бѣ до училището, та Гоце често се отбивалъ у тѣхъ на кафе. Разпитвайки я за впечатленията ѝ отъ него тя еднажъ ми каза :

— Е, море синко, какво да ти кажа ... Като го гледахъ повѣрувахъ, че Турция може да падне.

Тя не подозираше, произнасяйки сърдечно и естествено тѣзи думи, какво вѣрно свидетелство даде за влиянието, което сж имали първитѣ апостоли срѣдъ народа, и какво вѣрно опредѣление за важния резултатъ що бѣха постигнали — да вдъхнатъ у народа вѣра въ победата.

Дѣлчевъ и Груевъ, както е известно, въ Щипъ и Ново-село успѣшно опитаха, че революционната

организация може да обхване широката народна маса.

*

Надвечерь, когато времето бѣ хубаво, учители, а главно младежитѣ отъ Ново-село, излизаха на « Зеленището » край Брѣгалница, преминавайки дървения мостъ до горната воденица. Стѣпнѣше ли товаренъ конь по тоя мостъ, или рече ли нѣкой отъ насъ да се затресе върху него, хваналъ се съ ржце за лекитѣ му перила, цѣлиятъ се залюлѣваше. Но отъ това никой не се безпокоеше; понѣкога и по тридесетъ души на единъ пѣтъ минаваха по него пѣйки, на връщане отъ « Зеленището ».

И тоя недѣленъ день имаше много хора тукъ. Насѣдали бѣха по-старитѣ, съ шишенца ракия; за мезе обѣлваха краставички. Младитѣ се разхождаха и нѣкой току извика, за да чуе гласа си отекналъ въ скалитѣ на Хисара. Срѣдъ една група на по-стари, разположили се върху трѣвата, зърнахъ и заптийската униформа на Христо Залепениковъ. Доскоро нѣмаше българи заптии, та затуй неговитѣ дрехи повече привличаха погледа ни, отколкото дрехитѣ на турскитѣ му колеги. Срѣдъ шеги и закачки, както и други пѣтъ, цѣлото общество се разотиде презъ моста. Докато се прибрахъ у дома, падналъ бѣ вече здрачъ. Готвѣхме се за вечеря.

Неочаквано откъмъ голѣмия мостъ срещу насъ се зачу пронизителенъ женски писъкъ, който не спираше. Колкото се приближаваше гласътъ, толкова по-ясно се долавяха отдѣлни думи; познахме кой плаче и нарежда. Това бѣ Палагия Залепеникова,

жената на заптията, за когото по-горе споменахъ. Тя проклинаше жестоко две-три лица, наши новоселци. И можа да извести — презъ риданието си — на околнитѣ, които я слушаха отъ кѣшитѣ си, че мъжа ѝ, както се прибиралъ отъ « Зеленището », приближавайки дома си, билъ нападнатъ и убитъ съ ками. Търсѣше тя нѣкому да се оплаче и искаше възмездие. Очевидно отиваше въ хюкюмата, да съобщи за смъртта на мъжа си. Всички околни кѣщи нѣмѣха, като да бѣ сръднощъ.

Виковетѣ на Палагия сигурно сж трогвали мнозина, но и никоѣ не е поставялъ подъ съмнение правдивостта на дадена мѣрка отстрана на ВМРО. Чувахме тия викове, докато се изгубиха къмъ горната махала. У дома не се казаха никакви коментари.

— Деца, хайде слагайте за вечеря — нареди баща ми.

По поводъ на това убийство избѣгаха въ България Христо Скандалиевъ и Петъръ Гушлевъ, направо обвинявани отъ жената. Тѣ сж били измежду най-преданнитѣ младежи на мѣстната организация.

По това време много често се споменаваше името на Мише Развигоровъ и се разказваха дѣла на неговата чета.

— Какъвъ ли може да е Развигоровъ ? Тоя въпросъ дразнѣше фантазията ми, като чувахъ разговоритѣ около мене. И ето, съвсемъ неочаквано, любопитството ми бѣ задоволено.

Предъ кѣщи играехме нѣколко деца. Смрачаваше се. Въ нашия дворъ влѣзна единъ отъ Топликлиевѣ и нѣщо приказваше съ баща ми. Сжщиятъ човѣкъ следъ малко наново идваше отвънъ, безъ

да съмъ забелѣзалъ кога бѣ излѣзналъ. Появи се на прага баща ми и строго извика:

— Стига сте дигали гюрултня бе, прибирайте се у дома за вечеря! Маршъ! Всички деца се прѣснаха; азъ се прибрахъ доволенъ, че не ми изтеглиха ухото. Баща ми изглеждаше доста сърдитъ, ако се сждѣше по гласа му. Но разбрахъ, че цельта му е била да разгони децата.

На другия день сутриньта видѣхъ на горния етажъ у насъ цѣла чета съ комитскитѣ й дрехи и орѣжие.

Сега не ми се слизаше вече на улицата; имаше съ какво да се забавлявамъ. Разпитвахъ четниците за разни дреболии — за патрондашитѣ и пачкитѣ, и шнуроветѣ на револверитѣ, и какво ли не. Опитвахъ се да нося пушка на рамо. Миризма на каиши и смазка се усѣщаше изъ цѣлия етажъ.

Всички стѣпваха възможно по-тихо по пода. Заети бѣха три стаи отъ четата, а чардака между тѣхъ служеше за трапезария.

Дали комшиитѣ разбраха, че имаме гости, не зная. Но, ако нѣкой би следѣлъ каква храна, особено месо, се внасяше у дома, веднага би помислилъ, че се готвимъ за нѣкакъвъ празникъ.

Въ бакалския дюкянъ подъ кѣщата ни вечерно време пакъ си идваше приставтъ Али ефенди, на ракия и разговоръ съ другитѣ мющерии. Тамъ по обикновеному се мѣркаше и баща ми, за да го заблуждава повече. Въ другия дюкянъ на албанцитѣ-халваджий, Айдинъ и Байрамъ, сѣщо мирно се продаваше халва и боза. Възможно ли бѣ тѣзи хора, които години подъ редъ живѣеха срѣдъ населението, организирано дори до децата отъ ВМРО, да не схванатъ каква хава ги заоби-

каля ? Говорѣха, че и Али ефенди се сѣща какво става около него, но си е затварялъ очитѣ.

Минаха два дни безъ никакво смущение. Чудно ми бѣ, че на горния етажъ вечерь се запалваше голѣмата солунска лампа, която излизаше на лице само при тържествени случаи. Разчитало се е и този пжтъ, че турския патрулъ нѣма навикъ да разпитва кои сж гоститѣ или поводитѣ за толкова свѣтлина. Четата се хранѣше на дълга маса по срѣдата на чардака. Родителитѣ ми сѣдаха на общата трапеза, а понѣкога и азъ бѣхъ на столъ между четниците.

Войводата бѣ Мише Развигоровъ. Между четниците наши съграждани бѣха Гьошо Гочевъ, бившъ учителъ, и споменатия вече другаде Киро Пауновъ. Другитѣ били отъ нашитѣ села, но имало хора и отъ стара България.

Презъ тѣзи дни баща ми не отиваше редовно на дюкяна и се връщаше по-рано.

Единъ день, както обѣдвахме, яви се запхтѣнъ сжщиятъ Топликлиевъ, който преди две-три вечери шушукаше въ двора съ татко ми. Наведе се до ухото на Развигоровъ и му каза нѣщо. Последниятъ тихо събщи на всички :

— Заптии идватъ откъмъ града, затворете бързо портата.

Четниците моментално се вдигнаха отъ масата и взеха пушкитѣ си. Киро тръгна къмъ стълбата надолу и го чухъ да казва на баща ми :

— Чичо Мише, азъ ще взема сѣкирата и ще застана до портата.

Той познаваше отъ миналото кжде стоятъ у насъ сѣкиритѣ, копачитѣ и всички други земеделски сѣчива ; съ баща си, и самъ е идвалъ често за работа въ нашия домъ. Гьошо Гочевъ,

пристегнатъ вече съ патрондаша си, застана задъ решеткитѣ, които гледаха къмъ баира задъ насъ, срещу Цуцулови. Нѣкои четници отидоха къмъ прозорцитѣ изъ стайтѣ, а други слѣзоха на долния етажъ. Развигоровъ, баща ми и майка ми останаха при масата. Азъ надзъртахъ ту къмъ една, ту къмъ друга стая. До прозорцитѣ виждахъ четници съ пушка въ рѣка. Развиговоръ приказваше нѣщо тихичко на баща ми, а Топликлиевъ бѣ изчезналъ.

Какво е било душевното състояние на майка ми, могло би да се сѣди по приближнѣлото ѝ лице. Тя си седѣше на стола и бѣ ясно, че не знаеше какво да стори. Махна ми рѣка да отида при нея. Но нѣкакво любопитство не ме сдържаше на едно мѣсто. Бѣхъ все пакъ малъкъ, за да си дамъ добра смѣтка за опасността. Минаха така десетина минути въ напрежение. Сѣтихъ се да изтичамъ до долния чардакъ и видѣхъ отъ тамъ, че наистина Киро бѣ въ двора, до портата, а сѣкирата допрѣна до стѣната. Той поглеждаше презъ ключалката къмъ улицата. Задъ мене се чува стѣпки и нѣкой мина набързо презъ капиджика откъмъ Цуцулови; изкачи се по стълбата нагоре, на кѣдето и азъ веднага изтичахъ. Дошелъ бѣ пакъ Топликлиевъ и казалъ, че заптиитѣ отивали за село Драгоево. Докато той още обясняваше, чу се отъ улицата тропота на много стѣпки. Бързо се намѣрихъ на балкона, за да гледамъ. Голѣма група заптии отминаваха надолу къмъ Криволашкия пѣть. Четниците насѣдаха наново край масата и обѣда продължи. Разбрахме, че заптиитѣ трѣгнали да гонятъ нѣкакъвъ разбойникъ турчинъ.

И днесъ е предъ очитѣ ми образа на Мише

Развигоровъ, напомнящъ ми нѣкой светия. Ако се не лъжа, четата напустна кжщата ни на другата вечеръ. Такива гостувания на чети въ града бѣха обикновенно явление при турския режимъ.

*

Топло лѣто е. Ластовицитѣ се гонятъ изъ широкия чардакъ и излизатъ презъ балкона. Наблюдавамъ ги отъ кревата. Отворена е широко вратата на стаята, кждето лежа, та виждамъ и върховетѣ на явора срещу насъ, какъ излеко се клатушкатъ; а децата се катерятъ по отсрещния баиръ. Отъ нѣколко дни бѣхъ боленъ, отъ « лошо гърло » (дифтеритъ). Бѣ настѣпила опасна инфекция следствие инжекцията; изпитвахъ голѣми болки. У дома заговориха да ме заведатъ въ Солунъ, но се опасяваха отъ пѣтя; не можехъ да мръдна, камо ли да бжда нѣколко часа въ файтонъ, при опасностъ всѣки моментъ да се пукне отока.

Една сутринъ видѣхъ съ баща ми да влиза въ стаята нашия съседъ Тодоръ Александровъ, въ четнишки дрехи, съ каскетъ на главата. Разбрахъ, че у дома е дошла чета. До неотдавна Тодоръ бѣ учителъ въ Ново-село, но въ последно време не го виждахъ. Той ми каза нѣколко успокоителни думи и наново излѣзна съ баща ми. Презъ деня влизаха при мене други четници. Бѣха петъ-шестъ души.

Майка ми поиска да ме премѣстятъ въ друга стая. Но понеже не можехъ да се мръдна отъ болки, притекоха се четниците и ме пренесоха, както си лежахъ, върху опънатъ чаршафъ. Александровъ

имъ казваше здраво да теглятъ чаршафа отъ всички страни, а и той самия взе да помага; така че лесно ме пренесоха.

Този пжтъ гостуването на четата ми се стори кратко. Бѣ се мръкнало, когато Тодоръ и другаритѣ му дойдоха да се сбогуватъ и съ мене, пожелавайки ми здраве.

Отъ тогава помня властния погледъ на Александра. Въ осанката му имаше много прилика съ Развигоровъ; само че бѣ по-младъ. Може би изгледа на Мише бѣ по-аскетиченъ. Но и дветѣ фигури ми оставиха еднакво впечатление на съчетана строгостъ и благостъ.

*

Мише Развигоровъ наново е у насъ съ четата си. Поздравлявахме се като стари познати съ нѣкои отъ четниците. Но има между тѣхъ и нови хора. Тукъ е пакъ Киро. Всичко у дома се развива както при първото имъ гостуване. Но не се случи никаква тревога съ заптии. Видѣхъ, обаче, тоя пжтъ нѣщо ново. Въ една отъ стаитѣ Киро и други четници стѣгаха нѣкакъвъ пакетъ, въ който поставиха едни калъпчета. Пакетътъ изглеждаше доста тежъкъ и дълго го увиваха съ вжже. По-късно узнахме, че сж стѣгали динамитъ. Нито нѣкой пита, нито нѣкой каза, защо имъ е този пакетъ.

Следъ два-три дни четата си отиде. Едва минаха десетина дни и се чу, че била бомбардирана мѣлницата на Реджебаа, точно срещу казармитѣ въ града. Тамъ се завързала малка престрелка, при която загина четника Санде Врасаковски, единъ левентъ отъ Ново-село. Гьошо Гочевъ по-

късно ми разправяше, че четникътъ е билъ олученъ отъ турски куршумъ, когато най-малко се е очаквало да даде резултатъ безразборната стрелба на турскитѣ войници, които въ казармата сж били изненадани отъ взрива.

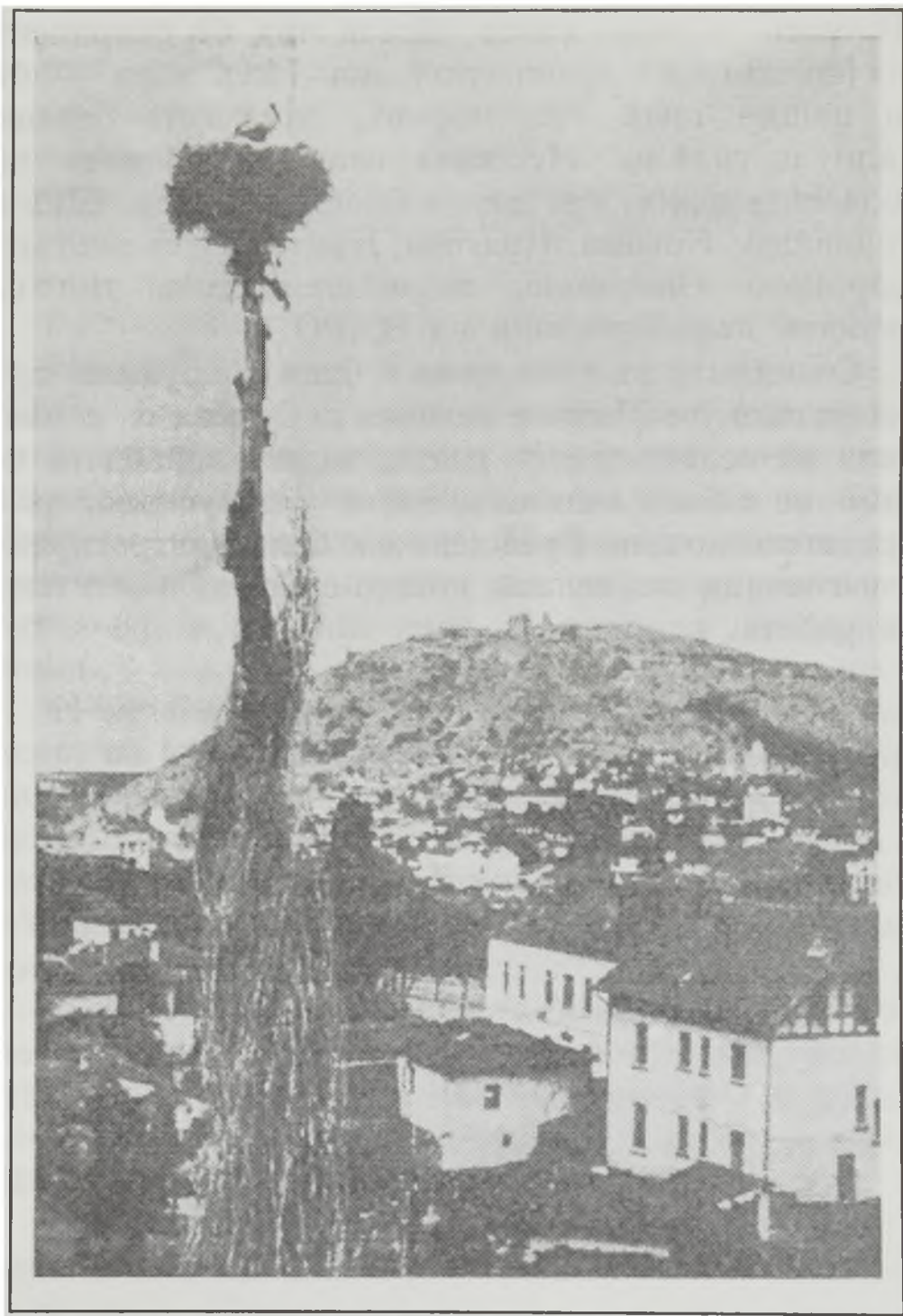
Не мина много време, Щипъ бѣ раздрусанъ отъ смъртта на Развигоровъ. Откритъ и заобиколенъ отъ многоброенъ аскеръ около пладне, до вечерта всичко бѣ свършено. Развигоровъ, който е билъ само съ единъ четникъ, се самоубилъ при сражението. Намѣренъ бѣ неузнаваемъ подъ развалинитѣ. Доста къщи бѣха изгорѣли. Заедно съ Мише загина четникътъ Петъръ Жабата и Миланъ Кръстевъ, преданъ дѣятелъ на градската организация.

Цѣлиятъ народъ вѣрваше, че по срѣдата има предателство. Мало и голѣмо тжгуваше. Появи се наскоро и пѣсень, отъ която помня двустихието:

За народа Мише бѣ спасителъ,
За тирана — врагъ неумолимъ...

Мелодията бѣ отъ познатата руска пѣсень « Самъ излѣзохъ на поле широко, презъ мъглата дълги пжть блѣсти... ». Но чудно защо тя не се задържа, нито на широко се разнесе. Може би текста и мелодията не бѣха подбрани по вкуса на народната маса. Обратно бѣ съ пѣсеньта за сражението на Варналиевъ и четата му въ село Карбинци: « Огънь избухна въ щипското поле... », или за сражението на Славейко Арсовъ: « Отдолу иде силна потеря, право си тегли въ село Гюгянци... ».

Идеално превъплошение на апостолитѣ Груевъ и

Хисарската махала въ Щипъ, подъ развалинитѣ на сръдновѣковната крепостъ, кждето на 2 Априль 1907 г. загина при сражение Мише Развигоровъ.

Дѣлчевъ — така, както образа имъ бѣ съхраненъ въ паметъта на срещнатитѣ отъ тѣхъ хора — бѣ за нашия край Развигоровъ, за когото знаеше мало и голѣмо. Неговата слава и обаяние въ областъта между градоветѣ Скопје, Велесъ, Щипъ, Радовишъ, Кочани, Кратово, Куманово, съ центъръ широкото Овче-поле, надминаха даже тия на двамата първоапостоли на ВМРО.

Селянията въ Овче-поле е била съкрушена при известието, че Мише е загиналъ. Омраза се е появила въ селата срещу града, задето войводата не само не е билъ запазенъ, но се е допускало, че и предателство има. Граждани сж били малтретирани и изгонвани отъ селата, когато сж се явявали тамъ по работа.

II. ЕМИГРАНТСТВО ВЪ СОФИЯ.

Бѣ 1907 година. Единъ недѣленъ день следъ обѣдъ, когато въ кѣщи почиваха, дойде презъ капиджика нашъ роднина и потърси майка ми. Тя веднага отиде на горния етажъ, за да пробуди баща ми. Слѣзнаха долу. Майка ми извади отъ сандѣка нѣкакви кърпи или чорапи, увити въ бохчичка, и двамата пакъ се върнаха на горния етажъ.

Нѣщо бързаха, а и разговорътъ имъ бѣ оживенъ, но съ пониженъ тонъ, не както обикновенно си говорѣха. Баща ми се преоблѣче въ другъ костюмъ, което не правѣше въ недѣля следъ пладне, а само сутринъ. Сетне, поржча на мене да потърся нѣщо въ долната стая; докато имъ го занеса, баща ми го нѣмаше въ кѣщи.

Той не се върна и вечеръта. А вече се бѣ узнало, че въ града и Ново-село полицията е търсила голѣмъ брой граждани, а нѣкои и закараха въ хюкюмата. Търсенията продължиха и на другия день. Поржчаха да се яви и баща ми.

Нѣмахъ представа, кжде може да е отишелъ той. Очудихъ се, когато го видѣхъ на третия день у теткени; билъ е, значи, едва на двеста метра отъ нашата кѣща. Тукъ дойде и майка ми. Следъ това дълго не го видѣхме; но дѣдо и майка ми често се запитваха дали вече е прехвърлилъ границата, дали скоро ще дойде писмо.

Отъ Ново-село бѣха избѣгали сжщо попъ Димитри Георгичковъ и Ване Кантарджиевъ, а вѣроятно и други; мнозина и отъ града. Толкова, ако не и повече, бѣха и арестуванитѣ. Може да се каже, че бѣха подгонени все първи граждани. Разбра се скоро причината на тази афера. Заловено било отъ властитѣ писмо, отправено до войводата Ефремъ Чучковъ въ Кочанско. Всички тия хора били подписали писмото. Въ кжщи приятели и роднини се шегуваха когато научиха, че баща ми се билъ подписалъ по цѣлото протежение на листа, съ четири имена : Мише Гавриловъ Хаджи Анастасовъ. Куриерътъ-селянинъ, който носилъ писмото, билъ заловенъ нѣйде къмъ село Крушище, както се говорѣше. Гражданитѣ викали съ това писмо Чучкова да дойде въ Щипско, за да се турятъ въ редъ много работи следъ убийството на Развигоровъ, който бѣ щипски войвода и главенъ ржководителъ на Скопския революционенъ окржгъ. Чучковъ бѣ щипянинъ и съ авторитетъ, та се е очаквало, че ще може да стегне онова, което въ нашата околия и въ града е било разстроено. Сериозно се е подържало отъ нѣкои, че селянина умишлено е действувалъ непредпазливо, за да попадне писмото въ ржцетѣ на полицията, та по този начинъ да се отмъсти на града, кждето Мише загина. Други отхвърляли тази мисълъ.

Баща ми се обади съ писмо отъ Софѣя. Следъ два-три месеци той наредилъ мене да изпратятъ въ България, за да продължа тамъ учението си. Случайно пжтуваше нашата съгражданка Гена Пенушлиева и съ нея заминахъ. Свършилъ бѣхъ вече първи прогимназиаленъ класъ.

*

Въ София намѣрихъ нѣкои отъ избѣгалитѣ съ баща ми щипяни. Узнахъ, че сж минали границата откъмъ Царевоселско, като престояли нѣколко дни въ с. Ильово. И азъ се смѣехъ за една антисултанска постѣпка на другаря имъ Ване Кантарджия. Току-що се спуснали отъ граничния ридъ въ българска територия, бай Ване свалилъ феса си и, произнасяйки груби проклетия, скълцалъ го между два камъка. По този начинъ си изкаралъ яда срещу турцитѣ и символично унищожилъ империята имъ.

Тая емигрантска група се събираше на разговоръ въ дома на нашия съгражданинъ Михаилъ х. Костенцевъ. Той бѣ доста пѣтувалъ и много видѣлъ. Още преди освобождението на България е разнасялъ отъ Пловдивъ съ конь разни книги изъ българскитѣ земи. И сега предъ двора му на ул. « Мария Луиза » бѣха изложени за проданъ книги.

Вечернитѣ беседи въ дома на дѣдо Михаилъ х. Костенцевъ сж ми незабравими. Азъ слушахъ съ часове увлѣкателнитѣ му описания за българскитѣ градове, за неговитѣ тактизирания съ турскитѣ власти, за разпритѣ му съ гръцки духовници, за пробуждането на българския духъ. Той бѣ обиколилъ повече български околии отъ Левски и отъ Дѣлчева, вѣчно съ коня си, натоваренъ съ книгитѣ на издателя Хр. Г. Дановъ и други просвѣтителни четива. Ходилъ бѣ и въ Мала-Азия, въ Цариградъ, въ разни страни на близкия изтокъ, които въ въображението ми — като го слушахъ — изглеждаха много подалечни, отколкото сж по географската карта. Без-

брой интересни случки, поучителни мъдрости, живи картини изъ народния нашъ животъ, отъ Дунава до Солунъ, се точеха отъ устата на неуморимия разказвачъ. Заслугата му — чрезъ това апостолско разпространение на възродената българска книжнина — е може би по-голъма отъ тая на брата му Арсений Костенцевъ, свѣтла фигура отъ възрожденската епоха на българщината. Примѣрътъ на тия двама братя ми е най-живо свидетелство какъ незабелѣзани, почти съвсемъ забравени въ своята безпретенциозностъ, живѣха нашитѣ възрожденци всрѣдъ свободното общество на възкръснала България. Емигрантитѣ постоянно разискваха върху политиката. Отъ тогава като фамилияризирани ми звучатъ имената Балъ-Плаць, Голуховски, Диджордисъ, Хилми-Паша и други. Понѣкога и мене водѣха на митинги и събрания, устройвани въ връзка съ положението на Македония. Отивахъ и на лагеритѣ край София да гледамъ упражненіята на войската; тамъ бѣха и двама мои братовчеди войници. Присѣтствувахъ и на погребението на Сарафовъ и Гарвановъ, чието убийство развълнува цѣла България.

Постѣпихъ въ втори класъ на трета софийска гимназия 1). Баща ми съ свои роднини отвори стъкларски магазинъ въ София, но неочаквано въ Турция биде обявенъ Хуриета. Дюкяна бѣ ликвидиранъ и ние се приготвихме за връщане въ Щипъ. Приключваше се — така за моментъ повѣрва цѣлиятъ нашъ народъ — една епоха въ историята на Македония и започваше нова, огръна отъ свѣтлината на ентузиазирани надежди.

1) Тогава гимназията почваше отъ първи класъ.

III. ХУРИЕТСКОТО 1) ВРЕМЕ.

Съ влака отъ София тръгнаха и други нашенци. На скопската гара много народъ ни посрещна, съ пѣсни и викоуе. Така сж били посрещани преди и следъ насъ — нѣколко седмици подъ редъ — доста влакове. Прегръщания, целувки между близки и познати. Побратимски поздравления съ турцитѣ.

На мене изъ цѣлия пжтъ ми правѣше впечатление единъ младъ, строенъ човѣкъ съ униформа, съ лъскави копчета, като офицеръ. Той идваше отъ Русия, кждето училъ. Обясняваше ми какво следвалъ, но не разбрахъ добре. Все ми се искаше да виждамъ въ негово лице ученикъ отъ военното училище. Това бѣ попъ Ташевъ отъ Радовишъ, който е билъ семинаристъ и сетне стана свещеникъ.

Отъ Велесъ тръгнахме съ фйтонъ. Съ роднината ми хаджи Лазаръ хаджи Кимовъ рекохме да влѣзнемъ съ пѣсни въ Ново-село, макаръ да бѣ вече късна нощъ. Но тъкмо запѣхме, фйтонътъ се проебърна въ единъ трапъ. По чудо никой не пострада. Фйтонджията не е знаелъ, че тамъ сж вадили пѣсъкъ. Строеше се новъ мостъ на рѣката Отиня до Ново-село. Това бѣ единствениятъ

1) Хуриетъ - свобода. Съ тая дума се означава прогласяването на конституционенъ режимъ въ Турция презъ 1908 г.

строежъ, започнатъ следъ страшното наводнение отъ миналата година, което се бѣ случило въ днитѣ около изгарянето на Мише Развигоровъ.

Новоселскитѣ кѣщи ми се видѣха низки като колиби, а нѣкои сѣкашъ направени отъ клечки. Погледа ми бѣ навикналъ на софийскитѣ здания. Сега се увѣрихъ, че наистина дѣдо ми Гаврилъ бѣ умрѣлъ; у дома по-дълбоко скърбѣхъ за него, отколкото въ София, където бѣхме получили известие за смъртта му.

Постѣпихъ въ трети класъ, въ училището Свети Арахангелъ. Въ Ново-село имахме само втори класъ.

Баща ми възобнови манифактурния си дюкянъ. Но чрезъ търговията никога не стана богатъ човѣкъ. Съ усилия посрещаше и разходитѣ по моето гимназиално образование по-късно. Добре, че имахме нѣкое парче ниви, та прехраната ни бѣ осигурена и когато работата въ дюкяна вървѣше доста слабо.

*

Духоветѣ въ Щипъ бѣха още възбудени. Хората като-чели не можеха да повѣрватъ, че въ Турция е настѣпила свобода. Надпреварваха се стари и млади да описватъ сцени на побратимяване съ турцитѣ. Голѣмо събитие бѣ слизането на четата, начело съ Ефремъ Чучковъ, въ града. Много се чудѣха нашитѣ, че при това тържество сж излѣзнали и турски кадѣни, да видятъ комититѣ. Тѣпани, свирки, викове « ура » и « Яшасънъ 1) хуриетъ » ; голѣмъ банкетъ за четата

1) Яшасънъ - да живѣе!

въ « Грандъ хотелъ », съ турскитѣ офицери и първенцитѣ отъ националноститѣ — всичко бѣ предметъ на повтарящи се разговори по кжщи и въ чаршията.

Гърмежитѣ още не бѣха съвсемъ престанали, макаръ да се казваше, че повече не бива да се стреля. Сестра ми Райна ме заведе на горния нашъ балконъ да ми покаже кжде стрѣхата е продупчена отъ нейнитѣ куршуми. Едно парче отъ дъската до керамидитѣ бѣ откъснато и виснало на пирона. Смѣтахме го като споменъ отъ Хуриета години следъ това; не падаше, макаръ вѣтроветѣ да го люлѣеха. Нашата скрита пушка е била извадена отъ чифчията ни Пано, който единственъ освенъ баща ми е знаелъ за нея. Никой у дома не е подозиралъ, че сме имали пушка. До вратата на яхъра е била зазидана отъ баща ми. На Хуриета братъ ми и сестра ми, съседи и турски полицаи бѣха почти изстреляли патронитѣ й.

Донанмитѣ ¹⁾ бѣха най-значителнитѣ моменти отъ хуриетското време, които останаха въ паметта на всички. Нищо друго въ града не се промѣни. Помня шегитѣ, които изъ махалата се пускаха по адресъ на единъ турчинъ, общински служащъ, който разгласяваше нови наредби по хигиената.

— Отъ сега кокошарки, петелки — ясакъ ! ²⁾ — извикваше той. Чини ми се, казваха го Федаи Реджебаа. Той самъ се бѣ нарекълъ « Федаи », което означавало нѣщо подобно на обрекълъ се. Реджебаа се обрекълъ да бжде вѣренъ до гробъ на прогласената свобода. Интересна фигура бѣ този добрякъ; едъръ, високъ; но лицето му

1) Донанма - тържество.

2) Ясакъ - забрана.

гледаше винаги налѣво поради нѣкакъвъ недостатъкъ на врата или раменетѣ. Той обявяваше, значи, че кокошкитѣ и петлитѣ не могатъ вече свободно да се разхождатъ по улицитѣ, както до Хуриета, и да разнасятъ нечистотии. Въ сжщность никой не взимаше сериозно наредбата. Изгубеше ли се нѣкой петель или кокошка, можехте и сега спокойно да ги търсите презъ две или три махали, на кждето тѣ се разхождаха. Колко Хуриета подобри положението на народа показа по-сетнешнитѣ събития, въ които се изрази недоволството. Въ началото, обаче, всички бѣха обзети отъ вѣра и очаквания. И не можеше да бжде другояче, щомъ като се бѣ стигнало до прегръщания на четници съ турски офицери.

Започнаха да пристигатъ български вестници отъ Солунъ. Даваше се достжпъ на младежи християни въ турскитѣ училища, даже въ подофицерски. Единъ отъ моитѣ другари въ града наивно си правѣше смѣтка колко години сж нуждни докато стане полковникъ, генералъ, а следъ това... престолонаследникъ. Много му се смѣхме. Мнозина отидоха въ турски училища. Следъ като завършихъ трети класъ, правихъ постжпки за постжпване въ битолската българска гимназия; не си спомнямъ по какви причини не успѣхъ. Не отидохъ и въ солунската българска гимназия; отговориха ми, че имало много кандидати и ми поискаха висока такса за пансиона, каквато баща ми по това време трудно би изплатилъ; оставаше да опитаме следващата година. Отъ френското училище «Зейтинлъка» 1) въ Солунъ, кждето обикновено

1) Зейтинлъкъ - наименование на френско училище край Солунъ, вѣроятно по името на мѣстността.

постживаха българи, ми съобщиха, че мѣстата сж попълнени. Сърдцето ми бѣ потиснато. И баща ми бѣ загриженъ, че трѣбва да изгубя годината; и започна да ме увѣщава да се запиша въ турското училище, вмѣсто да стоя съ скръстени ржце. Една година щѣла да ми е достатъчна, споредъ него, за да науча писмения турски езикъ; говоримия знаехъ вече. Тежко ми бѣ да се съглася съ неговитѣ аргументи, но на края трѣбваше да се подчиня. Започнахъ да посещавамъ « Руждие »-то въ нашия градъ.

Опитътъ на Султанъ Абдулъ Хамидъ за контрапревратъ създаде оживление въ цѣлата околия. По-видни граждани бѣха свикани въ общината и се взело решение за събиране на доброволци. Отъ името на българитѣ е била подадена телеграма до Цариградъ или Солунъ съ обещание, че две хиляди души въоржжени мжже ще потеглятъ въ помощъ, отъ града и околията. Баща ми бѣ единъ измежду подписалитѣ телеграмата противъ Султана; и спомнямъ си какъ вечеръта се прибра у дома въ нѣкакво революционно настроение. Наистина, въ казармитѣ и « дебоя » ¹⁾ се стичаха съ стотици българи, взимаха войнишки дрехи, пушки и патрони. Тукъ-тамъ гърмѣха съ маузеркитѣ. Турци и българи се готвѣха да тръгнатъ къмъ Велесъ, а оттамъ по влака за Цариградъ. И доста селяни се явяваха. Имаше единъ старецъ българинъ, къмъ седемдесетъ години, отъ с. Карбинци, въоржженъ отъ глава до пети, пѣргавъ като дете. Най-много около него се събирахме

1) Дебой - така бѣ наричанъ оржжейния складъ въ центъра на града.

съ любопитство, като го зърнехме изъ улицитѣ. Той горѣше отъ желание по-скоро да отиде да се бие срещу султанскитѣ привърженици. Но преди още да стигнатъ до Велесъ тия доброволци, известие дойде, че Султана е арестуванъ и преврата му осуетенъ. Оржжието бѣ върнато въ казармитѣ.

При праздненства и манифестации се изнасяха вече портрети на паднали борци. За пръвъ пжтъ населението видѣ снимката и на Санде Малинковъ, който преди осемъ години бѣ изнесълъ сражението въ Ново-село. Любопитствуваха да го видятъ еднакво българи, турци и евреи. Снимката го представляваше въ турско фермене, съ накривено надъ веждата капче; енергиченъ погледъ. Голѣма прилика имаше съ една снимка на гевгелийския войвода Иванчо Карасулски. Разбира се, начело винаги бѣ портрета на Мише Развигоровъ.

По нѣкакъвъ случай бѣ направенъ митингъ предъ общината, кждето се събра доста народъ. Говориха офицери. Най-силно впечатление правѣше единъ арабинъ ораторъ, внушителенъ, доста черенъ; говорѣше на арабски. Изглежда, че тъкмо неговия страненъ езикъ, звучния му гласъ, и главно фигурата му, занимаваха публиката, която го възнаграждаваше съ гръмогласно « Яшасънъ, яшасънъ !... ». Всичко туй бѣ по време, когато нашиятъ народъ все още вѣрваше на младотурцитѣ.

За пръвъ пжтъ тогава български компании започнаха да посещаватъ хубавата мѣстность « Каваклия », която съ вѣкове е била достъпна само за турското общество. Често при стария режимъ сж отивали тамъ на хладъ ханъмитѣ, прекарвайки

подъ огромнитѣ брѣстове цѣль день. Люлки сж се окачвали, яло се е и пило; а нѣкоя « пѣвица » на турски маанета, — като прочутата въ града Софка Бандева — ги е развеселявала, удрайки на дааре. Случваше се сега голѣмата поляна на « Каваклия » да бжде препълнена съ българи. Една вечеръ голѣма група младежи се върнаха отъ тамъ презъ турскитѣ махали, вкупомъ пѣщи « Живъ е той, живъ е ». Съ мандолината си въ ржце командуваше « хора » веселиятъ Кольо Кюлюмовъ, най-голѣмъ любителъ-музикантъ въ града.

Бивши войводи и четници се бѣха преобразили въ най-мирни граждани и селяни. На нашия дюкянъ видѣхъ еднашъ дошелъ на пазаръ и стария войвода Стаменъ, отъ Радовишкото село Ораовецъ. Идваха да се здрависатъ съ него околни търговци; а той като да се стѣсняваше отъ това внимание. И по облѣкло и по всичко бѣ типиченъ скромень селянинъ.

Въ следхуриетското време пакъ се случи едно убийство въ града. Отъ България бѣ дошелъ « Йорданчето », за когото казваха, че билъ адвокатъ. Той бѣ щипянинъ. Бѣхъ го видѣлъ еднажъ въ нашия дюкянъ, кждето на по-стария ми братъ и други двама младежи показваше револверъ; пълнѣше го съ пачка откъмъ дрѣжката. Четниците носѣха нагантови и « Лебелъ » револвери. Тоя човѣкъ бѣ убитъ близо до градската черква срѣдъ пладне. Съ другари се намирахъ въ черковния дворъ, когато се чуха изстрели; разбѣгахме се. Стрелялъ билъ Лазаръ Тодоровъ « Фертико », когото не успѣха да заловятъ. Причина за убийството било намѣрението му да създава въ Щипъ санданистка партия. Въ нашия край не сжще-

ствуваха дѣления до Хуриета, а нѣмаше ги и следъ това. Отдѣлни лица, които сж били наказани, пострадали сж по силата на устава на ВМРО — било за неподчинение, било за прекалено приятелство съ турцитѣ; но тѣ не сж били членове или водачи на фракции въ организацията. Живо си спомнямъ съ каква омраза и осжждане произнасяха у насъ, въ града и по селата, думата партизанинъ, която означаваше разколникъ, човѣкъ, който напуска редоветѣ на общонародното движение и застава подъ нѣкакво друго знаме. Еднакво осждително съдържание се влагаше въ думитѣ « върховистъ » и « санданистъ ». Всички въ щипско бѣха централисти и срещу всѣкакво разцѣпление. Споменатиятъ, Йорданчето, бѣ наумилъ значи, — както се твърдѣше — да създава партизанство. А това мжчно би могло да се постигне въ нашия градъ, особено тогава.

Възползувани отъ хуриетската атмосфера, посетихме, братъ ми и азъ, съ майка ми манастира Св. Пантелей до Кочани. Вървѣхме пеша, а нея качихме на конь. И за тримата ни това пжтешествие бѣ много мило. Имаше народни хора. Селянитѣ тукъ бѣха повече « шопи ». Тѣхнитѣ хора бѣха сжщо бързи, но стжпката по-ситна. И носията не бѣ така бѣла и широка, както долу въ полето; повечето селяни бѣха въ шаечни дрехи, прилични на малешевскитѣ. За всѣко пристигнало или заминаващо си семейство манастирската камбана биеше. А това изпълваше съ тържествена радостъ всички гости; донѣйде ги и стесняваше, защото привличаше погледитѣ на другитѣ върху тѣхъ.

Отъ манастира на северъ, по-право като стжпите въ склоноветѣ на Осоговската планина, се чув-

ствува сѣкашъ въздуха на България. Азъ поне имахъ таково чувство.

Шопитѣ азъ познавахъ отъ България; всрѣдъ «шоплука» около манастира София ми се струваше съвсемъ близо.

Презъ хуриетското време се помина въ Щипъ стария борецъ Спиро Келемановъ, който бѣ излѣзналъ отъ турския затворъ туберкулозенъ. Градътъ му устрои голѣмо погребение. Той е билъ измежду най-смѣлитѣ, които Дѣлчевъ и Груевъ заклели въ Щипъ. Въ първитѣ години на движението тайно е изпращанъ и въ други градове на Македония, за да даде примѣръ, при нѣкои акции, за сръчностъ и хладнокръвие.

IV. ОБЕЗОРЖЖИТЕЛНАТА АКЦИЯ.

Въ турското училище не видѣхъ — що се отнася до училищната програма— голѣма разлика съ нашата, макаръ при насъ да се преподаваха повече предмети. Турцитѣ бѣха вече тръгна-ли по модеренъ пѣтъ. Но странно ми бѣ отначало, че въ коридоритѣ и класнитѣ стаи вървѣхме по чорапи. Обущата трѣбваше да се оставятъ въ долния етажъ, кждето до стениитѣ бѣха наредени дъсчени преградки за тази цель.

Чудно ми бѣ сжщо, че всичко се учеше на изусть (« езберлемекъ »). Даже граматиката учехме на изусть, споредъ както е написано въ учебника. Белѣжката на ученика биваше слаба, ако не се придържаше въ това правило. Нуждна бѣ само паметъ, за да се запомни прочетеното, или воля, за да се зазубрятъ по нѣколко фрази отъ учебницитѣ по история, зоология и пр. За разсждъка и другитѣ способности на ученика като-чели не се водѣше смѣтка.

Ставаха и весели нѣща съ нѣкои учители. Напримѣръ Ходжата (учительтъ) влиза въ класъ, сѣда върху стола, но краката си вдига и ги под-пира върху рѣба на масата; главата на ходжата пада върху облѣгалото на стола; пискюльтъ на феса му виси въ праздното пространство. Широкитѣ шалвари сжщо сж увиснали надолу. Като го погледнешъ, едва се сдържашъ отъ смѣхъ. Ученицитѣ най-често виждаха само подметкитѣ

на Ходжата. Въ тази поза той извиква по тетрадата си ученицитѣ за изпитване.

— Нумро онъ алтж, езберле ! (Номеръ шестнадесети, казвай на изусть). Думата « езберле » за Ходжата означаваше сжщото каквото за българския учител думата « разкажи ». Не ни извикваха по име, а по номера. Така бѣхме наредени и по скамейкитѣ; по-първитѣ по успѣхъ ученици седѣха напредъ, а най-задния е винаги и най-слабия ученикъ.

Когато Ходжата чуеше шумъ въ стаята или се скараше за нѣщо друго, той употребяваше такива прилагателни по адресъ на провинения, щото понѣкога цѣлиятъ класъ прихваше да се смѣе. Но сетне свикнахме.

— Сузь бе, ешекъ-оолу! 1) — извика Ходжата и прасне съ пръчката върху масата. Трепнемъ отъ този неочакванъ ударъ и урока продължава до другото избухване :

— Сузь бе, кенефъ-оолу!

Турчетата приемаха тия нѣща по-леко, като обикновени. На менъ изглеждаха много чудни, особено отначало. Макаръ рѣдко, влизаше въ приложение и « фалагата » 2); едно-две турчета я изпитаха на гърба си.

Азъ вървѣхъ съ доста добъръ успѣхъ. Но прекъснахъ турското си учение поради една неочаквана причина.

Въ нашия градъ и околия Турция провеждаше надъ българското население обезоржжителната акция. Сжщото ставаше и въ други околии презъ

1) Сузь бе, ешекъ-оолу - мълчи бе, магарешки синь!

2) Фалага - особена система за биене по краката.

1910 година. Младотурскитѣ обещания за равноправие на народноститѣ и прочее се оказаха само една маневра, за да се излъже външния свѣтъ. Както по-старитѣ коментираха — властта е имала планъ да « отоманизира » разнитѣ националности въ империята, вмѣсто да осигури истинска свобода.

Въ града ни бѣ пристигнала първо една голѣма войскова часть отъ така нареченитѣ « Авджи табуру » (ловни полкове), т. е. войски предназначени за гонидба на революционни чети, полеко подвижни части. Войниците носѣха на главитѣ си дебело намотана качулка отъ сивъ шаекъ, която имъ придаваше бойка внушителностъ и страхотностъ. Начело на колоната свирѣше музика, състояща се само отъ флейтисти. Макаръ че въ града имаше голѣмъ гарнизонъ, тая бѣ войската, която имаше специална мисия да обезоръжава българското население.

Прибѣгна се до масови арести по селата и града. Заповѣдано бѣ да биятъ камбанитѣ за събиране на мъжетѣ въ черковнитѣ дворове. Така, както тѣ се събираха, биваха подкарвани отъ войскови отдѣления въ опредѣлени мѣста, но главно въ турското училище, където азъ бѣхъ ученикъ.

Еднажъ минаха презъ Ново-село за къмъ града турски войници съ коне, хубаво натоварени съ изгладени тояги отъ дрѣнови и врежови дърветата. Презъ дветѣ седмици, колкото стоя въ Щипъ казаната войскова часть, натоварени съ тояги коне минаваха още единъ-два пѣти.

Никой не знаеше колко ще продължи инквизицията и какъ всичко ще свърши. И върху сърдцата на най-младитѣ, които можеха да чувствуватъ

и донѣйде да размишляватъ, тежеха сѣкашъ камъни. Камбанитѣ, които не еднажъ бѣха звѣнѣли за радости и скърби, едва ли други пътъ сж призовавали народа къмъ унижение като сегашното. Ние, децата, се боѣхме да не би всички по-възрастни да бждатъ избити; боѣхме се даже и за насъ, за майкитѣ си. Единъ следъ обѣдъ азъ съ моя другарь Кольо Огняновъ седѣхме на пешкюна на затворения дюкянъ на Икономски, близо до нашата кжща. Понеже и всички други дюкяни бѣха затворени, на мегдана при « Явора » царѣше нѣкаква великденска, следпладненска тишина. Сподѣляхме съ Кольо впечатления около видѣното и чутото. Той сжщо бѣ гледалъ отъ нѣкое кьоше какъ сж извеждали отъ кжщи съ бой моя братъ. Но бѣ видѣлъ и побоищата, нанасяни въ черковния дворъ. Разправяхме си за турскитѣ войници, за качулкитѣ около главитѣ имъ, за флейтитѣ имъ, офицерскитѣ коне, за товариѣ съ тояги. Тия войници бѣха страшнитѣ за насъ турци, но все пакъ по детски ни харесваха конетѣ, флейтитѣ имъ. Като да завиждахме на войницитѣ. Въ тоя моментъ сез ачуха ударитѣ на камбаната и тѣхното ехо се разнасяше измежду баиритѣ, които притискатъ Ново-село. Нѣщо потисна и двама ни; болка и смѣтно младежко желание за мѣстъ, и тежко чувство на безсилие. Моятъ другарь нѣкакъ унесено заговорва: « Ехъ, да може сега откъмъ баиритѣ да се зададе българската войска, да му викне едно « ура », тогава да ги видимъ турцитѣ... ». И започва да ме разпитва пакъ за българскитѣ войници, за тѣхнитѣ музики и барабани, за конетѣ и топоветѣ имъ, за упражненіята имъ съ щикъ, когато се намушва пълень съ слама чуваль — и за всичко, което

азъ толкова пжти съмъ му разправялъ. Преди година и половина се бѣхъ върналъ отъ Софія.

« Ахъ, кючукъ комита, сенда геледжексинъ ! » (Ахъ, малки комита, и ти ще дойдешъ). Съ тия думи на другата сутринъ Махмудъ-Ефенди се обърна къмъ мене отъ улицата, заканвайки ми се съ прѣстъ и клатене на глава. Той бѣше засегнатъ отъ моитѣ думи, отправени му отъ чардака, когато видѣхъ какъ върху гърба и главата на брата ми се стовариха удари съ камшици и тояжки, на излизане отъ нашия дворъ.

— Петстотинъ години патимъ, но ще ни паднете на ржка. Тия бѣха думитѣ, които съ задавенъ гласъ и сълзи на очитѣ отправихъ къмъ войнишката група, предвождана отъ полицъ (приставъ) Махмудката, извѣстенъ въ града като немилосърденъ и твърдъ полицай. Може би той би искалъ още въ момента да се върне и ме хване за ухото; но следъ излизането имъ нашата голѣма порта бѣ вече здраво затворена отъ сестра ми, та азъ можехъ да избѣгамъ къмъ заднитѣ кжщи ѝ баира. Приставътъ сигурно си направи смѣтка, че ще изгуби време да търси изъ махалата нѣкакъвъ хлапакъ, за да му се смѣятъ хората. Задоволи се съ заканата си. Но завъртѣ тоягата и удари братъ ми, давайки съ това знакъ за тръгване. Азъ знаехъ тогава доста сносно турски, та заканата ми бѣ разбрана и отъ войницитѣ, които се спогледнаха зачудени; сигурно очакваха началникътъ да имъ заповѣда да разбиятъ портата, за да ме уловятъ.

Трѣбва отъ по-старитѣ да съмъ чулъ да изговарятъ тия думи. При горчевинитѣ, които отъ три дни насамъ изживѣвахме и ние децата, азъ ги отправихъ срещу турцитѣ съ неудържима

злоба, изразявайки точно онова, което въ момента всичко българско въ нашата околня чувствуваше и желяеше. Съ майка ми и сестра ми изтичахме къмъ малкото прозорче, за да проследимъ какъ отминава групата съ брата ми. Докато ги гледахме, войниците още два-три пжти го удариха. Всѣки отъ тѣхъ носѣше въ ржката си тояга или камшикъ. Вчерашния день бѣхъ ги проследилъ до края на Ново-село и гледахъ какъ по сжщия начинъ биеха братъ ми. Пушкитѣ си носѣха въ ржка съ натѣкнати щикове.

По улицитѣ не се мѣркаше никакъвъ мжжъ, а много изрѣдко нѣкоя жена. Порти и прозорци бѣха затворени. Сестра ми отиде на горния етажъ да прибира въ сандѣцитѣ всичко, което преди малко войниците бѣха разхвърляли по пода. Не оставиха нито единъ сандѣкъ неотворенъ. Разпилѣли бѣха безразборно чорапи, ризи, бродерии, килими, божигробски щампи, учебници, предмети отъ иконостаса, броеници, портрети, ракиени чашки — всичко, което бѣха намѣрили, тарашувайки по долапи и сандѣци. Търсѣха оржжие. Търсѣха главно пушката ни, съ която преди по-малко отъ две години братъ ми, сестра ми и съседи бѣха стреляли въ присжтствието на турски полицаи. По това време заптиитѣ сж имали, види се, тайна задача да отбелѣзватъ кои българи ще изнесатъ при тържествата оржжие. Ето защо нашиятъ дѣмъ не можеше да твърди, че не е притежавалъ въпросната пушка. Единственото, което подържахме и ние и арестувания ми братъ, бѣ, че пушката отъ преди нѣколко месеци е била открадната, понеже сме я държали открито. Полицията, обаче, не вѣрваше; затова братъ ми Христо три пжти бѣ довежданъ отъ ареста съ

войници, за да правятъ новъ обискъ и да посочель той, кжде е скрита пушката. Тѣ допускаха, че имаме и друго оржие. При довеждането и връщането му изяждаше — дето се казва — по хиляда оки бой. Биеха го изъ пжтя, очевидно, за да внасятъ страхъ у населението и чрезъ това да се докопатъ до повече оржие. Туй, което ставаше съ моя братъ, повтаряше се съ десетки други граждани.

Пушката е била изнесена отъ кжщи десетина дена преди това. Нашиятъ чифчия Пано Кехаята я шибналъ въ дългъ снопъ отъ ржжена слама, натоварилъ на коня такива снопи и заминалъ на нѣкжде. Прибрано е било отъ народа доста оржие въ много райони, по нареждане на Тодоръ Александровъ.

Два дни следъ заканата нахлуха у дома турски войници на чело съ Махмудката. Той ме забелѣза веднага и каза на единъ отъ войниците да ме наблюдава докато тѣ наново претарашуватъ. Тоя пжтъ бѣха дошли безъ братъ ми. Следъ около половинъ часъ подкараха и мене къмъ града, безъ да ме биятъ. Стигнахме въ моето турско училище. Пространниятъ му дворъ видѣхъ претѣпанъ отъ мжже — стари и млади. Тия хора бѣха очевидно изловени по кжщитѣ имъ, или повикани въ черковния дворъ чрезъ камбанитѣ, чрезъ разпращане на общинскитѣ, черковни и училищни слуги, на коджабашийтѣ и други пратеници по домоветѣ. Градътъ бѣ обсаденъ. Само единични лица сж успѣли да се измъкнатъ вѣнъ отъ него и се прикриятъ. Сега и азъ се намирахъ въ главния « следственъ » домъ, барбаръ Петко съ мжжетѣ.

Когато се изкачвахме по каменнитѣ стжпала,

за да влѣзнемъ въ долния етажъ на училището, погледнахъ върху малкото море отъ човѣшки глави.

Неочаквано съзрѣхъ близо до стълбата, притиснатъ между другитѣ, Пане Гакевъ, известенъ въ града майтапчия, майсторъ на вицове и шеги; неговитѣ най-слаби мимики предизвикваха у околнитѣ неудържимъ смѣхъ. Изгледътъ му сега бѣ тѣй печаленъ, че за моментъ ме обхвана поради това детска веселостъ. Помислихъ си, че ще има много да се смѣемъ въ кѣщи като имъ разправа, че между арестуванитѣ е билъ и Пане. Кой знае дали той не бѣ напрегналъ артистическитѣ си способности, за да представи отъ себе си единъ наивенъ, простъ човѣкъ, когото турцитѣ ще освободятъ още като го погледнатъ, ще го съжалатъ. Заслужаваше всѣки щипянинъ да види физиономията на Пане въ двора на турското училище, колко различна бѣ отъ познатата намъ предишна физиономия. Може да е билъ и много уплашенъ.

Като влѣзнахме въ долния етажъ Махмудката събщи нѣщо на едно заптие и то влѣзна въ стаята отъ дѣсно. Цѣлото здание гъмжеше отъ войници и полицаи. Следъ нѣколко минути къмъ мене се приближи единъ чаушъ ¹⁾, старъ нисичкъ човѣкъ, когото често бѣхъ виждалъ изъ града. Той започна да ми говори на тиквешки български диалектъ — очевидно бѣ помакъ отъ Тиквешията. Увещавахе ме любезно, бащински, да съмъ кажелъ кѣде е пушката. Като му отговорихъ, че азъ не мога да знамъ какво е станало въ кѣщи, нито кой е открадналъ нашата пушка, чаушътъ

1) Чаушъ - старши стражарь.

взе да настоява, че било невъзможно да не знамъ — щомъ като съмъ знаялъ да приказвамъ комитски работи и щомъ като пушката е била у дома ни. Наблѣгна ми, че ако кажа, братъ ми щѣлъ да бжде освободень; добре било да посоча, кжде е скрита пушката, за да не стане нѣщо по-лошо. И добре било да кажа всичко предъ брата ми. Тогава чаушътъ отвори стаята и влѣзна пръвъ, а мене покани следъ себе си.

Какво видѣхъ въ този моментъ! Въ стаята се намираха десетина войници, кой съ пушка презъ рамо, кой безъ пушка. Всички тѣ имаха въ ржцетѣ си камшици и тояги. Едни се бѣха облѣгнали край прозорцитѣ, като да си почиваха следъ трудна работа. Двама-трима стоеха непосредствено до една група, по-скоро до единъ купъ отъ седемъ-осемъ души българи, който би заслужавалъ да бжде фотографиранъ. Тия хора бѣха всички съ вързани отзадъ, надъ лактитѣ, ржце, всички потънали въ потъ и разкървавени. Едни отъ тѣхъ като да бѣха приклекли, други едва се държеха на колѣне, наведени напредъ, нѣкои полу-легнали. Изражението на лицата имъ издаваше, че приближава последното имъ издихание. Въ тоя купъ бѣ и братъ ми.

Войниците държеха въ ржцетѣ си краищата отъ вжжета, съ които групата бѣ навързана. Задъ гърба на измъчванитѣ видѣхъ да минава кжсо дърво, къмъ което отъ дветѣ страни сж привързани въженца. Войниците сж затегали това дърво, за да може раменетѣ отзадъ все повече да се доближаватъ едно до друго, а гръдния кошъ все повече да се опъва, до пукване. По общо твърдение на изтезаванитѣ, болкитѣ при тази операция били страшни. Когато единъ

отъ групата би се помръдналъ или отъ умора се наклони да падне, страданията на другаритѣ му ставали още по-голтѣми.

Очевидно, азъ бѣхъ въведенъ въ тази стая, за да видя преди всичко положението на моя братъ, да се съжаля и уплаша, та каквото има за издаване, бързо да го издамъ. Най-доброто въ случая бѣ все пакъ, че нищо не знаехъ. Братъ ми не бѣ въ състояние даже да ме гледа, камоли да ми проговори. Въ редицата отъ полу-припаднали хора познахъ всеизвестния въ щипската чаршия Игно Фурнаджията. По това време той трѣбва да бѣ шестдесетъ-годишенъ човѣкъ. Но изтезавани бѣха и много по-стари отъ него; Хаджи Мише х. Кимовъ, човѣкъ къмъ седемдесетъ години, при това куцъ, бѣ търколенъ съ прикладъ по каменнитѣ стълбички до рѣка Отиня. Измежду смазанитѣ отъ бой бѣ и аптекартъ Панчо Накашевъ, който бѣ следвалъ въ нѣкакво висше учебно заведение въ Турция. «Мединетинизъ бу ми дъръ?» (Това ли е вашата цивилизация) — отправялъ той въпроси къмъ мъчителитѣ си, както се разправяше сетне въ града; и вмѣсто отговоръ получавалъ е повече приклади.

Много часове наредъ сж били така вързани на групи и по отдѣлно, много пжти презъ денонощието сж подлагани на подобно следствие. На мене ми се стори, че тия хора бѣха по такъвъ начинъ навързани съ цель да измратъ. Чауштъ ме задържа въ стаята десетина минути. Като излѣзнахме въ салона, той пакъ съ благъ тонъ се обърна къмъ мене: «Кажи бре синко, кажи... Видишь, какъ се мачи твой братъ». Азъ не му отговорихъ нищо, но бѣхъ много разчувствуванъ отъ това що видѣхъ. Зададе се Махмудката

и ме поведе въ една отъ насрещнитѣ стаи, кждето сжщо имаше заптии и войници, но никакви арестувани. Докато се огледамъ, двама отъ войниците ме събориха на пода, а другъ съ нѣкаква тънка пръчка започна да ме удря по краката. Презъ туй време Махмудката ми отправяше отстрани нѣкакви закани и увещания, които не можехъ добре да разбера. Чувствувахъ, че нѣкой натискаше краката ми. Обзе ме тревога. Краката като че изтръпнаха. Скоро ударитѣ спрѣха. Махмудката ми заяви, че и азъ ще бжда задържанъ тукъ и си излѣзна, Седнахъ върху една пейка и зачакахъ, обзетъ отъ тжга и омраза. Може би мина единъ часъ, и сжщия тиквешки чаушъ дойде, повика ме следъ себе си и презъ двора ме заведе до оградата на училището, като ми каза, че мога да си отида у дома. Въ кжщи колкото се зарадваха, като ме видѣха, толкова се разтревожиха отъ описанията, които имъ дадохъ за затворниците.

Още два-три дни, струва ми се, продължи обсадното положение. Братъ ми се прибра въ кжщи; нѣколко дни не можеше да дойде на себе си, бѣ като зашеметенъ; по тѣлото му налагаха кожи срещу болкитѣ и подутинитѣ.

Като побойници въ града и околията участваха много войници. Имаше и умрѣли отъ бой хора, а мнозина останаха за цѣлъ животъ инвалиди. Разправяха се случаи на невѣроятна издръжливостъ, специално отъ страна на селяни, които сж знаели где има оржие на ВМРО, но нищо не сж издали, въпрѣки чудовищнитѣ изтезания. Мжкитѣ биха продължили още, ако не се бѣ самоубилъ архиерейския намѣстникъ попъ Ладе (Владимиръ) Живковъ. Следъ измжчвания

той заявилъ, че въ канцеларията му има оржие и е готовъ да го посочи. Придружили го полицаи до Намѣстничеството. Той отключва едно чекмедже, изважда отъ тамъ револверъ, но вмѣсто да го подаде на полицаитѣ, побързалъ да се самозастреля. Цѣлиятъ градъ имаше убеждение, че това е станало причина да спре военния тероръ. Войската отъ « авджи-табуру » си замина отъ Щипъ — вѣроятно да върши сжщата работа въ други околии.

Десетъ-петнадесетъ дни подиръ туй се прибра отъ Солунъ и баща ми. Той има — може да се каже — щастието да бжде ухапанъ отъ бѣсно куче нѣколко дни преди да започне въ Щипъ обезоржжителната акция; и отиде на лѣчение въ Солунъ. Разправяше ни, че е търпѣлъ голѣми болки отъ инжекциитѣ. Но и той и ние бѣхме доволни, че не се намѣри у дома по време на побоищата.

Акцията по обезоржжаването се провеждаше отъ майора Кель Али, когото народа нарече « Кемикъ-къранъ » (който чупи кости). Много българи, предимно селяни, забѣгнаха въ България и въ последствие — следъ преговори между турското и българско правителства — се върнаха групово. Тия, които трѣбваше да се предадатъ въ Щипъ, бѣха внушителна колона, може би надъ хиляда души. Отъ българската граница сж пжтували подъ строй, придружени отъ турски войници. Пристигнаха въ двора на хюкюмата. Отъ балкона държа речъ единъ голѣмецъ, вѣроятно каймакамина. Селянитѣ не разбраха нито дума, а едва ли нѣщо свързано разбраха и гражданитѣ.

Въ турското училище не пожелахъ вече да уча. Записахъ се въ Солунската българска реална гимназия.

V. ВЪ НАДВЕЧЕРИЕТО НА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА.

И така, чрезъ ареста Махмудката ме записа въ теѣтера на възрастнитѣ. Фактически и не бѣхъ вече дете. Отлиаха времената, когато всичко ми е изглеждало забавно; следѣхъ вече работитѣ съ другъ погледъ; почнахъ по-добре да разбирамъ грижитѣ на баща ми и на по-възрастнитѣ хора. Все по-ясна ми ставаше сжщината на острата борба между турцитѣ и насъ българитѣ.

Следъ обезоржжителната акция още се говорѣше усилено за нападенията на турски чети срещу наши селяни и граждани. Всеизвестно бѣ станало името на Юзеиръ Капетанъ отъ село Сюпурге, Радовишко. Неговата мѣстна слава конкурираше на тази на Кара Мартинъ. Покровителствувани отъ властѣта, тѣ избиваха българи изъ Брѣгалнишката областъ, но усвоиха и една специална тактика — залавяха изъ пжтищата български търговци и искаха откупъ. Отвлѣкоха лица и отъ града. Най-много се приказваше по задигането на младия Гьошо Прилепчански, синъ на заможния търговецъ-желѣзарь Доне Прилепчанецъ. Следъ дълги преговори върху откупната сума Гьошо бѣ освободенъ. Младотурското управление наново разбунтува Македония.

Изъ Овче-поле, а сигурно и малко по-далече, бѣ прогърмѣло името на войводата Иванъ Бърльо, неграмотенъ селянинъ отъ село Горни-Балванъ, на десетина километра отъ Щипъ. Той бѣ внушителна фигура, съ погледъ който респектира. Бидейки самъ селянинъ, отлично е познавалъ навцитѣ, качества и слабоститѣ на селянитѣ. Бѣ съвършено слабъ като говорителъ. И онова малко, което изговаряше, произнасяше го така бързо, че не винаги се разбираше какво иска да каже. Но все пакъ думитѣ му имаха тежестъ предъ населението. Струва ми се, че подчинението предъ Бърльо е било още тогава малко повече плодъ на нѣкаква боязнь, отколкото на почитание и обичъ къмъ неговата личностъ. Боязнь е внушавала строгостта му, а донѣйде и неговиятъ простоватъ, грубъ начинъ на отношение. Както и да било, тоя жилавъ човѣкъ бѣ станалъ въ очитѣ на народа централна боева фигура. Хората се удивляваха при разказитѣ за неговата предприемчивостъ, за внезапнитѣ му удари. Турцитѣ преперѣха отъ името му.

Спомнямъ си, че на Бърльо се отдаваше тогава премахването и на една група четници, която се е опитала да върви въ разрѣзъ съ директивитѣ на ВМРО. Нейниятъ водачъ, кумановеца Йорданъ Ивановъ, бѣ наричанъ «Алнико», а други чухъ да го именуватъ «Бѣснико». Очевидно той е билъ и дързъкъ, за да бжде така кръщаванъ. Когато билъ на обѣдъ въ една селска къща съ двама свои другари — разказваше се, — нападнатъ е билъ неочаквано отъ Бърльо; избити били и тримата. Говорѣха, че единъ отъ загиналитѣ е Салтиръ отъ село Нѣманици, познатъ на нашия градъ отъ днитѣ на хуриета; той бѣ измежду

четниците, които се легализираха въ Щипъ; спечелил си бѣ набързо симпатии всрѣдъ гражданитѣ чрезъ своята общителностъ и твърде много чрезъ юнашкия си видъ. Чухме, че другиятъ загиналъ е Санде Циклевъ отъ Ново-село, когото познавахъ отъ по-рано; като служителъ въ нашия домъ често ме носѣше на гърба си, отъ двора до горния чардакъ; изкачваше бързо стълбата, имитирайки конь, на четири крака. Санде бѣ сухъ, много пѣргавъ младежъ, и мълчаливъ. Баща ми го наричаше неустрашимъ. За него ни е било доста тѣжно. Колкото и да приехме новината за смъртта му съ недовѣрие — Санде никога вече не се обади отъ нийде. Смѣтамъ, че както той, така и Салтиръ, не сж знаели намѣренията на своя войвода, когато сж тръгвали отъ България. Стигнали въ Македония, тѣ неусѣтно сж се увлѣкли по него виждайки, че и той води между народа агитация срещу турцитѣ; или като другари не сж искали да го напуснатъ, съ надежда, че недоразумѣнието ще се изглади.

По-късно узнахъ, че Йорданъ билъ ужъ близкъ на Викентий попъ Анастасовъ, който бѣ осъденъ на смъртъ преди първата свѣтовна война въ Софiя при обвинение, че е организаторъ на атентата срещу царъ Фердинандъ въ градското софiйско казино. За Викентий пѣкъ се писа и въ пресата, че е билъ въ приятелски и интимни връзки съ бившия български министъръ Никола Геннадиевъ. Йорданъ Бѣснико е билъ анархистъ и чрезъ него Викентий, по-точно факторитѣ стоящи задъ последния, сж се опитали да си създадатъ нѣкаква база и опора всрѣдъ македонската революционна организация, та да си служатъ съ това въ своитѣ лични и политически планове въ

България. Тодоръ Александровъ бѣ пресѣкълъ тѣзи домогвания чрезъ наказването на Йордана.

Може би най-шумното събитие, свързано съ Иванъ Бърльо отъ преди Балканската война, бѣ избиването на шестима турци при село Криви-долъ, до Щипъ. То е последвало като отмъщение за извършени отъ турцитѣ безогледни посегателства върху българи. По него изобилно писаха младотурскитѣ вестници. Като неразривна верига отъ борбата, затѣгаща се съ страсть и ярость, властта увеличаваше броя на бѣсилкитѣ, а турскитѣ чети своитѣ покушения. На централния мостъ въ Щипъ увиснаха интеллигентнитѣ щипски младежи Пуздерлиевъ и Панае Гочевъ, и Доне Гърдевъ отъ с. Судикъ, а въ Кочани бѣха сжщо избѣсени българи, нѣмащи никакво участие въ акцията на Бърльо.

Атентатитѣ изъ македонскитѣ градове зачестиха. Цѣлата акция на ВМРО въ Македония по това време бѣ ръководена предимно отъ Тодоръ Александровъ; поне така се знаеше въ нашия градъ. Една нощъ нашата махала се събуди разтревожена. Околнитѣ къщи бѣха освѣтлени отъ пожаръ, чиято миризма и димъ нахлуваха по чардацитѣ и въ стаитѣ ни. Горѣше къщата на Т. Александровъ, отъ която ни дѣлѣха по-малко отъ стотина метра. Жени и мъже се стекоха да гасятъ. Сестритѣ на Тодора едва сж се спасили, скачайки презъ прозорцитѣ. Почти цѣлата имъ покъщнина пропадна, заедно съ къщата. Пламъцитѣ не можаха да подпалятъ гжсто прилепналитѣ една до друга къщи на « долно маало », защото домътъ на Александрови бѣ на края на Ново-село, отдѣленъ чрезъ по-широки дворове. Наскоро следъ пожара цѣлото пострададо семейство напусна Щипъ и се установи

въ България. За никого нѣмаше съмнение, че кѣщата бѣше подпалена отъ турското деврие.

Преди Балканската война въ нашия градъ често се «пускаха кепенцитѣ». Това значи, че въ града е настѣпила паника, при която всичко живо отъ чаршията бѣга къмъ кѣщи. Докато мѣстнитѣ хора тичатъ да се скриятъ въ своя или въ другъ домъ, селянитѣ, намѣрили се случайно въ града, подкарваха съ тояги предъ себе си конетѣ и магаретата и се стремѣха да се измъкнатъ колкото може по-бързо вѣнъ отъ щипскитѣ сокаци, за да хванатъ полето.

«Пускането на кепенцитѣ» буквално означава затваряне на дюкянитѣ, които нѣмаха днешнитѣ ролетки, а се затваряха съ старомоднитѣ кепенци. Когато кепенкѣтъ отпуснете съ бързина, той пада съ голѣмъ трѣсъкъ. А самиятъ този трѣсъкъ на многото кепенци въ чаршията, въ моменти на паника, всѣваше още по-голѣма уплаха. Въ такава минута българи, турци, евреи, цигани въ града бѣгатъ презъ глава. Най-често кепенцитѣ сж се спускали въ пазаренъ день, когато въ центъра на града сж събрани хиляди хора. Никакво описание не може точно да предаде хаоса, който завладѣва срѣдъ тълпата. Атмосферата както по други градове, така и въ нашия градъ, бѣ напрегната въ връзка съ зачестилитѣ революционни акции. Доста бѣ да се чуе отъ нѣйде нѣкакъвъ по-тѣпъ ударъ, или пъкъ случайно да се сбиятъ нѣкои, за да се чуятъ виковете «бомба патлади» (бомба избухна) или «убийство стана»! Свѣткавично се разнася изъ чаршията и пазаря тревога; първиятъ човѣкъ съ по-слаби нерви побѣгва и примѣрътъ му заразява. За две-три минути центърътъ на града опустява. Но въ тия минути

сж вече изпочупени маса грънци, изгазено голѣмо количество зеленчукъ, търколени сж кошове и пълни човали, изоставени натоварени съ дърва коне и магарета, прогърмѣли сж стотици спуснати кепенци, сергии и дюкяни напуснати. Множество бѣгащи се спвватъ и падатъ докато стигнатъ по-спокойна улица. Порти и прозорци се затварятъ изъ цѣлия градъ; деца тичатъ къмъ кжщи; а възрастни се лутатъ да подкаратъ децата си у дома.

Случи ми се еднажъ да наблюдавамъ какъ презъ Ново-село бѣгаха селяни, българи и турци, подгонени отъ настжпилата въ града паника. Нито на едно лице не се забелѣзваше успокоение, макаръ тия хора да бѣха вече до насъ тичали близо единъ километъръ. Магаретата имъ до тукъ трѣбва да бѣха изяли десетки тояги бой, за да вървятъ по-бързо. На всѣка крачка отъ товаритѣ изпадаха пиперки, домати и други парчета отъ покупкитѣ, които трѣбваше да стигнатъ въ село. Настигащитѣ се товарени добичета се притискаха изъ тѣсната улица; чрезъ бъркотията отъ виковете и удари селянитѣ повече закъснѣваха вмѣсто да избързватъ.

« Пущането на кепенцитѣ » най-нагледно показваше степенята на тревожностъ, въ която тогавашното наше общество живѣеше. Главниятъ страхъ бѣ отъ бомбитѣ, които избухваха не само по желѣзопжтни линии, до мостове и до държавни обекти, но вече и всрѣдъ площадитѣ на градоветѣ. Турцитѣ сж бѣгали главно тероризирани отъ представата за бомби и комити; а българитѣ отъ клане на мирното население. Въ хюкюмата на нашия градъ бѣ намѣрена единъ пазаренъ день адска машина, поставена въ газена тенекия,

а тенекията въ човалъ пълень съ пиперки. Случайно не бѣ избухнала. Презъ турско време всички влизаха свободно въ правителствения домъ; а въ пазарнитѣ дни тамъ е върволица отъ селяни и граждани. И все пакъ куражъ бѣ показалъ оня, който въ това смутно време бѣ внесълъ човала съ адската машина. Полицаятѣ забелѣзали човала късно, следъ като посетителитѣ въ управлението сж оредѣли. Тежката тенекия съ страхъ е била пренесена вѣнъ отъ града и тамъ оставена нѣколко дни, въ очакване да избухне. Вмъкната е била въ хюкюмата отъ Цанко Нушевъ, дългогодишенъ четникъ на ВМРО, а по това време отличенъ организационенъ работникъ въ родното си село Нѣманици.

VI. ВЪ СОЛУНСКАТА ГИМНАЗИЯ. КАКЪ ДОЧАКАХМЕ РАЗГРОМА НА ТУРЦИЯ.

Въ началото на септемврий 1910 година тръгнахъ съ кираджийски конь за Солунъ. Пътувахме трима другари, та това помагаше по-забавно да минемъ пътя до Криволакъ. Взирахъ се въ околноститѣ на Ново-село, въ баиритѣ, които го ограждатъ, въ върбитѣ край Брѣгалница, въ нашитѣ лозя. Струваше ми се, че отивамъ много далече и за много дълго време; искаше ми се като-чели точно да запомня всичко около родното ми мѣсто. Баща ми и сетра ми ни придружиха до Марковъ-каменъ.

Познати ми бѣха предѣлитѣ отсамъ криволашкитѣ височини и чакахъ съ нетърпение да зърна какво се разкрива задъ тѣхъ. Пътятъ, който се възкачва надъ село Драгоево, прокаранъ върху жълтеникава глинеста почва и отжпкванъ въ неправилни зигзаги отъ кираджийскитѣ коне десетилѣтия подъ редъ, отдалече още дразни окото като нѣкоя засъхнала голѣма рана. Възкачването по него ми се видѣ предълго. Като се озовахме по-високо, разкри се предъ насъ новъ свѣтъ. Разпитвахме кираджията за всѣка долина и планина, за всѣко ново село или гора, които излизаха предъ погледа ни. Отъ тукъ виждахъ колко гола е нашата областъ, макаръ шубраци

да покриваха височинитѣ, които пресичахме. Задъ насъ величествено се издига Богословския ридъ; а и Султанъ-тепе при границата съ България не изглеждаше много далече. Нашата Плачковица планина отъ тукъ изглеждаше доста сплесната. Бабуна и Вардарската долина най-много привлѣкоха вниманието ни; а главно тѣ бѣха оня новъ хоризонтъ, който ни примамваше. Не предполагахъ, че отъ тукъ на западъ ще видя такава планинска крепостъ, и хубава и нѣкакъ потайна съ тъмнитѣ си гънки и процѣпи, очертаващи се отъ далече. До самиятъ Солунъ всичко за насъ бѣ вече новостъ. На Криволакъ взехме влака.

Първата година като ученикъ въ Солунъ останахъ въ дома на леля ми, по-малка сестра на майка ми. Но повечето младежи, идващи отъ цѣла Македония, постѣпваха въ пансиона при гимназията ни. Като външенъ ученикъ азъ бѣхъ много по-свободенъ отъ тѣхъ. Запознахъ се съ другари отъ всички краища на Македония.

Започваше оня сладкъ животъ, който е познатъ на всички гимназисти въ свѣта. Новопристигналитѣ, въ началото на учебната година, донасяха съ себе си отпечатъка на нѣкои навици и диалекти отъ роднитѣ си мѣста. Доста интересни ни се виждаха прилепчанитѣ съ дългитѣ имъ антерии; тѣ ни размиваха. Скоро всички се изравнявахме, по обноски и начинъ на животъ; ученическитѣ ни униформи подпомагаха за нашето побратимяване.

Въ Солунъ се срещаха разни ученически униформи, понеже училища имаха редица народности тамъ — гърци, ромъни, турци; а имаше и чуждестранни учебни заведения. Нашитѣ две

мжжки гимназии — реалната и търговската — като-чели най-много падаха въ учитѣ на публиката, особено съ войнишкитѣ си маршировки и пѣснитѣ изъ улицитѣ.

Всички наши учители бѣха очертани националисти. Между тѣхъ най-любимъ за ученицитѣ бѣ, струва ми се, преподавателя ни по математика, Козма Георгиевъ отъ село Смилево, Битолско. Синъ бѣ на Георги Чурановъ, ржководителъ на ВМРО въ селото по време на Илинденското възстание; нѣкой ни бѣ казалъ, че бай Георги самъ билъ запалилъ кжщата си при обявяване на възстанието, за да покаже на съселянитѣ си, че борбата и свободата изискватъ жертви. Мнозина отъ учителитѣ ни сж били въ миналото, а може би и въ момента да бѣха, участници въ тайното народно съзаклятие, въ ВМРО. Надзирателтъ ни въ пансиона Петъръ Мърмевъ отъ Прилепъ, е билъ ржководителъ на организацията въ родния си градъ. Атанасъ Разбойниковъ отъ Тракия — много симпатиченъ на мене учителъ по история — е билъ участникъ въ Преображенското възстание тамъ. Азъ обичахъ най-много неговия предметъ; впрочемъ, история, география и литература — тѣ привличаха мечтитѣ ми, ако бѣхъ се посвѣтилъ на наука. Директортъ на гимназията ни Георги Бѣлевъ, отъ Охридъ, е участвувалъ въ върховисткитѣ чети и водилъ сражения въ Пиринъ. Директортъ преди него Дечевъ отъ Стара—Загора билъ братъ, както чухъ отъ други, на войводата Никола Дечевъ. Кирилъ Пърличевъ отъ Охридъ, както и Георги Баждаревъ отъ Сѣрското село Горно-Броди сж сжщо участници въ ВМРО. Другитѣ ни учители бѣха пакъ проявени въ нашитѣ обществени борби

— едни като културни и легални деятели, а други заедно съ туй и като революционни дейци. Нашата гимназия се гордѣеше съ туй, че бѣ дала доста борци, които въ нея сж получили срѣдното си образование. Между ученицитѣ въ най-горнитѣ класове имаше нѣкакви тайнствени кржжоци. Не помня кой по-късно ми бѣ обяснявалъ, че въ връзка съ тѣхъ е станало убийството на Георги Попски, родомъ отъ Солунско. Той бѣ въ шести класъ. Следъ като изчезна за два-три дни, намѣриха трупа му. Разказваше се, че билъ убитъ отъ органи на турскитѣ власти, а за предателството обвиняваха нѣкакви анархисти, които ужъ били въ услуга на младотурцитѣ. Попски бѣ соченъ за голѣмъ родолюбецъ. На погребението му отидоха тритѣ български гимназии и доста граждани.

Дветѣ следващи години прекарахъ въ пансиона. Презъ ваканциитѣ се разотивахме по роднитѣ си мѣста, внасяйки бодрость въ срѣдата на познатитѣ ни, пѣкъ и въ цѣлия градъ или село, особено чрезъ спретнатитѣ наши униформи. На края на учебната година гимназията имаше тържественъ актъ, съ поканени чужди гости, а понѣкога присѣтствувахе и солунския валия. Сигурно мнозина помнятъ редингота, съ който се явяваше на тоя день учителтъ ни по турски езикъ, симпатичния на всички Етхемъ Ефенди. Той бѣ смѣтанъ като добъръ приятель на българщината. Преди него турски е преподавалъ въ нашата гимназия баща му Абди Ефенди. Вѣроятно Етхемъ следъ тържеството е наблѣсквалъ този рединготъ съ юмрукъ въ жгъла на нѣкой сандѣкъ, за да го облѣче на следващата година при акта. Само така можеше да се обясни, че тази официална негова дреха бѣ изгърчена по всички направления.

Единъ-два пѣти презъ годината давахме представления, посещавани отъ мѣстнитѣ българи. Понѣкога и азъ бивахъ « актьоръ ». Имахме добро гимнастическо дружество, рѣководено отъ Даниелъ Бланшу, швейцарецъ. Повиканъ е билъ като специалистъ въ Македония, за да даде тласкъ на българското спортно дѣло следъ хуриета. Създалъ бѣ нѣколко дружества въ страната; въ самия Солунъ гражданското спортно дружество бѣ отлично. Явявахме се и на общи състезания съ спортисти отъ другитѣ националности, въ градината Бешъ-чинаръ. Въ състезанията се влагаше силно национално чувство, особено когато конкурентитѣ бѣха гърци или турци. Наши другари смѣло излизаха срещу всѣки противникъ. На първо мѣсто излизаше Доксимъ Траяновъ отъ Галичникъ; него никой не надмина на скачане на три крачки; надминаваше и турскитѣ спортисти, които при третата крачка майсторски се изпружваха и така стигаха съ петитѣ си поне единъ метъръ по-далече.

Съ Бланшу и други учители посетихме еднажъ Кукушъ, а другъ пѣтъ Дойранъ. Предъ населението изпълнихме гимнастически упражнения. Тѣзи пѣтешествия оставиха у насъ прелестни спомени. Дълъгъ влакъ потегляше отъ солунската гара, препълненъ отъ граждани и ученици. Посрещани бивахме най-радушно отъ населението.

Случваше се да излизаме съ другари на разходка въ околноститѣ, най-често надъ старитѣ стени при Йеди-куле. Жалко, че историята не е записала подробности за пристигането на Царъ Калояна тукъ, нито за мѣстото, където е загиналъ отъ меча на Манастрасъ. Вѣрвалъ съмъ, че по

тия високи поляни ще да сж били лагеритѣ на Калояновитѣ полкове.

Често излизахме и подѣ строй на разходка изѣ градскитѣ крайнини, начело съ гавазитѣ 1) ни Хюсеинѣ и Баязидѣ, живописно облѣчени въ албанската имѣ носия, съ сребърно украсени револвери въ силяхлъка 2). За всички тия разходки разказвахѣ по нѣщо на домашни и приятели, когато ги виждахѣ презѣ ваканцията.

Най-интересна бѣ третата ми година въ Солунѣ, 1912-1913 г., поради голѣмитѣ събития, които я изпълниха.

Непрестанно се твърдѣше, че отношенията между Турция и съседитѣ ѣ вървятъ зле. Въ Македония атентатитѣ продължаваха. Една нощъ Солунѣ бѣ събуденѣ отѣ експлозии. Наскачахме отѣ леглата си. Бомбардирано е било трамвайното депо, а други две адски машини избухнаха въ центѣра на града. Впечатлението бѣ поразително.

Приближиха се днитѣ предѣ войната. Въ пансиона се дочуваше винаги по нѣщо ново, което вълнуваше духоветѣ ни. Дни на радостни и тревожни очаквания. Ето единѣ моментѣ отѣ тѣхѣ.

Козма Георгиевѣ ни предаваше урокѣ по математика. Въ мигѣ той замълча, вгледа се къмъ тавана, а ржката му прострѣна съ тебеширѣ между прѣститѣ; стои така, вслушвайки се въ нѣщо. Но бързо се обърна къмъ черната дѣска и продължи урока. Следѣ една-две минути пакѣ спрѣ,

1) Гавазѣ - пазачѣ, тѣлохранителѣ.

2) Силяхлъкѣ - широкѣ, специаленѣ коженѣ коланѣ за носене оржжие.

пакъ се вслушва, отправилъ разсѣянъ погледъ къмъ стената. Този пжтъ мнозина и отъ насъ доловиха нѣкакъвъ далеченъ тътнежъ, доста слабъ, но очевидно тътнежъ. Учителтъ ни запита: « Не чувате ли нѣщо като топовни гърмежи, много далече? ».

— Чуваме, чуваме — отговориха доста гласове тихо, като да не искаха да нарушаватъ тишината съ приказки. Тътнежтъ продължаваше отмѣрено. Но цѣлата работа се разясни по доста простъ начинъ. Подъ нашата класна стая кукушанецтъ бай Дино, прислужникъ въ пансиона, е рѣзалъ хлѣбъ за раздаване на ученицитѣ въ последното междучасие. Понеже се задържахме петъ часа преди обѣдъ въ гимназията, получавахме по парче хлѣбъ и нѣколко маслини или сирене за втора закуска. Случило се този пжтъ Дино да разрѣзва голѣмитѣ хлѣбове върху пейка отъ по-тънки дъски. Сътрѣсенieto, което се е получавало при рѣзането на хлѣба, докато стигне до горния етажъ, явяваше се въ ушитѣ ни като заглѣхващъ грохотъ на топове.

Другъ день, пакъ въ часъ съ Козма, дочухме брѣмченето на аеропланъ. Полетѣхме къмъ двора и въ синьото небе забелѣзахме аероплана. Никой отъ насъ не бѣ видѣлъ такова нѣщо, а знаехме, че то сжществува. Учителтъ се увлѣче надълго да ни разясни какъ е създаденъ аероплана, на кои главни принципи почива неговото откритие. Спомена и една баснословна стойность на тая машина. Имахъ случай по-късно да подкача моя драгъ учитель, че не е билъ информиранъ за цената. Той признаваше, че е посочилъ преко-мѣрна сума и се смѣехме.

*

Войната срещу Турция започна. Учебнитѣ ни занятия продължаваха, но нито учители, нито ученици мислѣха за тѣхъ. Погълнати бѣхме въ очакване на новини. Чрезъ консулства и други чужденци учителитѣ узнаваха по нѣщичко, частъ отъ което достигаше и до насъ. Но тия известия сж се разнасяли безшумно срѣдъ всички християни въ града. Узнахме, че българитѣ гонятъ турската армия въ Тракия; спомена се и името Люле-Бургазъ, но безъ повече подробности. Учителътъ ни по пѣние Христоманъ Николовъ отъ Радовишъ извика: «Момчета, нѣщо голѣмо е станало при Люле-Бургазъ; дано бждемъ живи да чуемъ повече...» Каза се другъ пжтъ, че на Овче-поле е струпана петдесетъ-хилядна турска войска. Не бѣхме свикнали на такива цифри; тѣ представляваха богатъ материалъ за фантазията ни. А като се съобщи, че при Люле-Бургазъ сж паднали петнадесетъ хиляди души българи, ранени и убити, азъ бѣхъ нѣкакъ смутенъ — не знаехъ дали да смѣтамъ, че България е победила тамъ или е била разбита. Чухме и за сражението на голѣма наша чета въ Енидже-Вардарско, кждето бѣ падналъ единъ мой съгражданинъ, отъ фамилията Хаджи Димитриеви.

И ето започнаха по-често да прехвърчатъ една следъ друга, като бързи ластовици, новини за приближаването на българската и гръцка армии къмъ Солунъ. Скоро видѣхме града да се пълни съ бѣжанци турци отъ всички крайща на Македония. По два-три пжти на день търчехъ до моитѣ роднини, за да кажа какво съмъ научилъ и да чуя нѣщо отъ тѣхъ. Дошли бѣха въ града почти всички

турци отъ Щипъ; посочиха ми имена, които познавахъ, между тѣхъ и имена на приятели. Въ домътъ на тетинъ ми Спиро Суруджиевъ съ нотка на съчувствие се коментираха думитѣ, които просълзенъ изговорилъ Беширъ Ефенди, щипски адвокатъ, приятелъ и на нашето семейство, когато се явилъ въ кантората на моитѣ роднини: « Топракъ сайбисини булду » (страната намѣри стопанина си). Съ тия думи почтениятъ Беширъ Ефенди е искалъ да каже, че въ Македония турцитѣ сж дошли като завоеватели, и дошло е време да я върнатъ на народа, който преди това я е притежавалъ. Изненада ме факта, че въ Солунъ избѣгалъ и прочутиятъ Юзеиръ Капетанъ, главатаря на турска чета въ Щипския окръгъ. Като-чели тъкмо това известие ми бѣ необходимо за, да повѣрвамъ, че турското царство се е сринало.

Въ Солунъ се прибираха вече доста турски войскови части — едни отстъпващи следъ кратки далечни боеве, а други безъ да сж срещнали противникъ.

Презъ единъ дъждовенъ день ни се съобщи да бждемъ готови за посрещане на седма българска дивизия. Дветѣ мжжки и девическата гимназии потеглихме и никаква властъ не ни спираше. Валѣше непрекъснато. Повечето отъ насъ бидоха измокрени до кости, защото дълги часове чакахме на полето при Зейтинлъка. Натамъ се движеха и много солунски българи отъ всички съсловия и възрасти. Невѣроятно ми изглеждаше, че изъ помраченото отъ дъждъ и мъгли солунско поле ще изплуватъ български войници. По едно време се мѣрна при насъ учителътъ Петъръ Мърмевъ съ другъ неговъ колега и възбудено разказа за

срещата, която наблизко, два-три километра предъ насъ, е ималъ съ българската войска. Той бѣ повече озадаченъ и ядосанъ, отколкото ентузиазиранъ. Казваше, че гръцката армия е създавала неприятности на българитѣ и искала първа да влѣзне въ града. Разочарованъ бѣ и отъ известието, че въ повечето македонски градове е влѣзнала сръбска, а не българска войска; сърбитѣ смѣтали Македония като-чели за сръбска земя. Смутъ ни обхващаше като го слушахме. Скоро се върнахме въ града, защото войската не дойде.

Горчиво чувство потискаше сърдцата ни. Бѣхме готови да се сбиемъ съ всѣки срещнатъ грѣкъ. Все по-натегнато ставаше отношението между солунскитѣ гърци и нашето общество въ града презъ тѣзи три-четири дни. Въ двора на пансиона ни много пжти се чува възгласи срещу гърцизма. Минавайки съ другари край гръцкото училище въ квартала, нададоха се отъ прозорцитѣ срещу насъ ругателни викове отъ страна на грѣцкитѣ ученици. Главната причина на тая наеженостъ бѣ предвижданото влизане на гръцката армия преди нашата въ Солунъ. Така било уговорено въ споразумението, което гръцкото командуване успѣло набързо да направи съ турското.

Въ пансиона ни грѣмогласно се пѣеха бойни пѣсни, между които и съ антигрѣцко съдържание. Сжщото ставаше въ грѣцкитѣ гимназии, кждето елинския национализъмъ кипѣше, подхранванъ отъ противобългарски настроения. По едно време ни забраниха да излизаме отъ пансиона, за да се избѣгнатъ сблъсквания съ грѣцкитѣ ученици. Всички въ тѣзи моменти — и гърци и българци — разбрахме колко крехка е съюзническата ни спойка. Правѣха се тълкувания около известията

на Мърмевъ; изказваха се срѣдъ другаритѣ ми възбудени мнения за съюзницитѣ; виковетѣ и пѣснитѣ не спираха. Вечерята, следъ дългото чакане подъ дъжда, не ни се искаше и да спимъ, макаръ всѣки да чувствуваше умора. Но заспахме дълбоко.

Единъ страшенъ тропотъ ме пробуди. Скачамъ бързо и виждамъ, че отъ много легла въ широката спалня се дигатъ другари, а се чуватъ и развълнувани гласове : « Войската дойде ! », « Идватъ нашитѣ ! ». Ржцетѣ ми бързатъ като машина докато се обличамъ. Ризата нахлузвамъ безъ да я закопчвамъ; обувката обувамъ на боси крака. Други сигурно не сж успѣли и толкова да се облѣкатъ; тичаме презъ глава къмъ долния етажъ, а зданието се тресе. Не знаехъ въ сжщностъ на къде ще тръгнемъ — дали къмъ края на града или къмъ нѣкой площадъ. Забелѣзахъ презъ разтворенитѣ врати на стайтѣ, че ученици се трупатъ и при прозорцитѣ, ржкомахайки и викайки ура. А азъ слизахъ надолу, вземайки по две-три стжпала наведнажъ. Лампитѣ блѣстѣха и веднага разбрахъ, че българскитѣ войници влизатъ въ трапезарията ни; долавяше се и шумътъ на газещитѣ въ двора ботуши — въ водата, която като малко езеро се бѣ насъбрала отъ дъжда. Невъобразимо вълнение между ученицитѣ. Войниците прокиснали отъ дъждъ. Всѣки поздравява всѣкиго ; нагоре-надоле се тича и вика — като да бѣхме зашеметени. И все пакъ бързаеме да настанимъ войската, да ѝ угодимъ. Виждамъ учителя Козма Георгиевъ застаналъ върху единъ столъ, съ разчорлена коса, палтото му облѣчено върху незакопчана риза, и вика : « Братя, ученици, подредъ да върви всичко, да настанимъ

войниците ». Изкачилъ се бѣ на стола, може би защото се досети и въ тоя моментъ, че е надзирателъ и трѣбва да даде нѣкакво нареждане. Но не можеше да посочи никаква конкретна мѣрка, нито да въдворява редъ; кой знае дали и него не бѣ овладѣло неудържимото желание да вика като насъ до насита. Отъ радостъ или отъ избликъ на енергия, която трѣбваше да се излѣе въ нѣщо, впуснахме се мнозина къмъ любимия ни Козма, дигнахме го на рѣце и съ всички сили ревѣхме « урааа ». Той само повтаряше развълнуванъ: « Момчета, услужете на войската.... ». Никога другъ пѣтъ Козмата не ще да е билъ така притиснатъ, друсанъ, почти малтретиранъ отъ ученицитѣ си както тая вечеръ, дигнатъ отъ едни рѣце и поеманъ отъ други. Войниците още прииждаха, а други се бѣха изкачили по етажитѣ. Въ нашата спалня другари бѣха отстѣпили леглата си; но това сторихме и всички останали. Войниците се противѣха, стесняваха се да се допратъ до леглата, за да не ги изцапали. Но можеше ли дума да става за подобно нѣщо?... Помагахме имъ да събуятъ ботушитѣ си. Салонътъ изъ единъ пѣтъ заприлича на казарма.

Тия войници бѣха минали и презъ моя роденъ градъ и ми разправиха какъ сѣ били посрещнати тамъ. Слушахъ и не вѣрвахъ. Това бѣха първитѣ ми известия за Щипъ следъ изгонването на турската власть. Народътъ излѣзналъ масово при Каменикъ-мостъ на Брѣгалница, на чело съ хоругви и свещеници. Покрай другото войската била посрещната и съ тепсии пълни съ турски патрони. Щипяни разграбили орѣжие отъ турскитѣ казарми; мнозина били облѣчени и въ военни турски дрехи. Нѣкому се е сторило, че тепсиитѣ

съ патрони сж символически знакъ за разгрома на турската сила. Имало и тамъ виковете и прегръдки. Други подробности войниците не можеха да ми дадатъ, защото бързо сж отминали нашия градъ.

На другиятъ день стана истинското народно посрещане на частитѣ отъ седма Рилска дивизия къмъ квартала « Вардаръ-капия ». Бѣ пакъ дъжделиво. Ученици и ученички отъ всичкитѣ български училища и многобройно гражданство дълго чакаха въ шпалиръ, докато войската се зададе. Не може да се опишатъ чувствата, които се изтръгваха отъ гърдитѣ на народа при първото ура. Въ сжщиятъ мигъ се поде « ура » и въ дългата войскова колона, измокрена и тя до кости. Чудно бѣ какъ войнишкия редъ бѣ спазенъ, а и всички ние, общо взето, не напуснахме мѣстата си. Като-чели най-естественото въ тия минути би било войници, ученици, граждани, баби, ученички, деца — всичко да се слѣе въ една маса, която се прегръща и плаче отъ радостъ. Рота следъ рота войската се провървѣ предъ насъ. Начело на колоната бѣ щаба на дивизията съ началника ѝ генералъ Тодоровъ, а между офицеритѣ и престолонаследника князь Борисъ. Видѣхъ тукъ на конь Тодоръ Александровъ, съ дивизионния щабъ. До тогава той действуваше като войвода въ Кукушко и Солунско. Той отседна въ дома на Спиро Суруджиевъ, виденъ български търговецъ. Преди да изтече една година Спиро бѣ зверски убитъ отъ гърцитѣ. Покрай неизмѣнното му родолюбиво държание, тѣ сигурно си бѣха забелѣзали и гостуването въ неговия домъ на голѣмия македонски борець.

Съ войска се изпълни и двора на нашата гим-

назия. Всѣка българска военна група, която влизаше въ града, пѣеше; а това будѣше любопитство срѣдъ публиката. Азъ не можехъ повече да викамъ ура, защото бѣхъ прегракналъ при идването на войската въ пансиона; две-три седмици говорѣхъ съвсемъ тихо; гласътъ ми сѣкашъ се изгуби.

Въ прелестна умора отъ вълнение и въодушевление протекоха нѣколко дни, докато всичко започна наново да се развива по-спокойно, около насъ и у насъ. Видѣхме и военни паради. Въ недѣленъ день подъ строй идваха български войници въ нашитѣ черкви. Смѣсени хора — отъ граждани и войска — често се виеха на площада предъ българската девическа гимназия.

Започнаха наскоро търканията между гръцката и българска военна управа. Имаше разпри и за квартиритѣ изъ града. Голѣмото еврейско общество въ Солунъ бѣ съ симпатии къмъ българитѣ. Много евреи искаха да настанятъ въ домоветѣ си български военни, за да избѣгнатъ гостуването на гърци. Враждата растѣше и бѣ притча во язицѣхъ въ цѣлото общество. Съ вѣоржжени отдѣления едната или другата страна се опитваше тукъ-таме да решава спороветѣ за войнишки помѣщения. Наблюдавахъ какъ гръцки и български роти съ натъкнати ножове си оспорваха джамията « Света Софѣя » на « Джаде Девенте », въ центъра на града. Образуваха се прѣстени отъ гръцки и български войници, едни задъ други. Публиката, която наблюдаваше отъ прилично разстояние, очакваше всѣки мигъ да се стигне до кръвопролитие.

Отдавна бѣха напустнали града четницитѣ, които тукъ проникнаха. Значителна група бѣ

дошла следъ падането на Солунъ начело съ Яне Сандански. Около гимназията една утринна ме срещна случайно Етхемъ Ефенди, учителтъ ни по турски. Зарадвахъ се, че го виждахъ живъ и здравъ. Той се отнасяше къмъ мене съ по-голѣмо снизхождение, търпѣше лудориитѣ ми въ класа повече отколкото на другитѣ; може би защото имахъ пръвъ успѣхъ въ класа по неговия предметъ — знаехъ сносно езика отъ щипското руждие. Етхемъ Ефенди пожела да го придружа къмъ високата махала задъ гимназията. Любопитенъ бѣ да узнае нѣщо повече за ученицитѣ и новия ни животъ. Той не идваше вече въ гимназията, а и учебнитѣ занаятия бѣха спрѣли. Въ една близка улица срещнахме група четници. Пояснихъ му, че сж дошли съ Сандански.

— А бе, я ми покажи, кой е Сандански, каза той. Слушалъ съмъ за него още преди хурнета.

Но кжде можехъ въ този моментъ да намѣря Сандански, си помислихъ. Позавъртѣхме се предъ зданието, кждето влизаха и излизаха четници. Съвсемъ неочаквано, обаче, отъ тамъ излѣзна съ двама души и самия Яне. Веднага посочихъ на Етхемъ Ефенди кой е. Моятъ учитель разглеждаше популярния войвода отъ глава до пети, докато Сандански зави край близкия жгълъ.

— Бабачко..., много благодаря, ми каза Етхемъ Ефенди и ми подаде ржка за сбогуване, твърде любезенъ. Държеше се естествено, като да приказваше преди, а не следъ войната. Или той смѣташе всичко станало като нѣщо съвсемъ логично и неизбежно, или пъкъ гордостъта му го възпираше да издаде покрусата си. Впрочемъ, по неговото набръчкано лице и безъ туй не би

могло да се прочете каквато и да е промѣна въ душевното му разположение.

Между четниците на Сандански открихъ и единъ мой съгражданинъ, отъ фамилията Гюркови. Както чухме, четитѣ сж заминали къмъ Тракия, кждето боеветѣ срещу Турция продължаваха 1). И българската войска отъ Солунъ постепенно се изтегли по море нататкъ.

Чу се единъ день, че сърби дошли, за да отидатъ и тѣ по море на помощ на черногорцитѣ, които обсаждаха Шкодра. Почти всички ученици не бѣха виждали въ живота си сърбинъ. И затова нѣкои отъ любопитство отидоха на пристанището да зяпатъ, когато сърбитѣ щѣли да се качватъ въ корабитѣ.

А въ едно отдѣление гръцки евзони, минаваще по крайморската улица, видѣхъ единъ мой другъ съгражданинъ. Вгледахъ се въ войника като въ твърде познато лице. Той пръвъ ме позна и изви-ка: « Яа, Ванчо ! ». Отдѣлението продължаваше да върви бавно; азъ тръгнахъ следъ него. Моятъ познатъ заприказва съ подофициера си, излѣзна сетне отъ редицата и се спусна къмъ мене. Поздравихме се братски. Разказа ми набързо, кога и какъ е напусналъ Щипъ, презъ кжде миналъ и се озовалъ въ Гърция доброволецъ. Евзонскитѣ му дрехи правѣха тоя момъкъ по-красивъ; но

1) Четитѣ на ВМРО сж принесли ценни услуги на съюзниците. На мѣста сж водили упорити сражения срещу турската войска. Чувалъ съмъ, че Сандански и негови другари сж се намѣрили отначало въ деликатно положение като приятели на младотурското управление; но бързо сж схванали, че нѣматъ другъ изборъ освенъ да сътрудничатъ за изгонването на турското владичество отъ Македония и сж се наредили рамо до рамо съ българската армия.

и безъ туй бѣ хубавецъ. Неговата фамилия бѣ единствената гръцка въ нашия градъ, преселена нѣкога отъ Янина. Докрай си останаха гърци и никому това не се зловидѣше. Разправихъ за тая ми среща на моята леля, която познаваше семейството. Тя самодоволно изрече: «Всичко живо се е дигнало противъ турчина. Ако пакъ видишъ гърчето, доведи го непременно на обѣдъ».

Гръцки трѣбачи минаваха всѣка вечеръ отъ единия край на града до другия, свирѣйки единъ сигналъ. Вѣроятно бѣ подкана за войниците да се прибиратъ, или знакъ, че настѣпва нѣкакъвъ воененъ часъ за цѣлия градъ. Тия трѣби отекваха като-чели въ цѣлото ми сѣщество. Турция си бѣ отишла и тукъ сѣ настанени вече гърците — които не бѣха наши приятели. Трѣбитъ всѣка вечеръ остро ни напомняха за тия два голѣми факта.

*

Нѣколко седмици подиръ падането на Солунъ заминахъ за Щипъ; и други ученици трѣгваха по роднитѣ си мѣста. Пѣтувахме съ влака до Гюмендже. Тамъ близо бѣ разрушенъ желѣзопѣтенъ мостъ, та трѣгнахме за Гевгели пеша край Вардара. Всѣки носѣше на гърба си малкия багажъ. Бѣхме заедно съ съгражданина ми отъ търговската гимназия Христо Арсовъ. Отъ Гевгели наново взехме влака и спрѣхме за малко въ Велесъ. Тамъ имаше сръбски власти. Нужно било разрешително за отиване до Щипъ, кждето властитѣ бѣха български. Отидохъ въ околийското управление; влизамъ въ една стая да се информирамъ. Като ме видѣ съ войнишка матерка

на кръста, единъ господинъ въ сръбска четническа униформа се приближи до мене и ми я поиска. Отказахъ да я дамъ и му пояснихъ, че въ Солунъ съмъ я купилъ отъ турски пленникъ, което бѣ и самата истина. Той избърбори нѣщо, което не разбрахъ, блъсна ме здраво съ юмука си по главата и се вмъкна въ съседна врата. Казаха ми кжде се получаватъ разрешения и бързо бѣхъ готовъ. Научихъ, че тоя що ме удари билъ Яйя Капетанъ, турчинъ или албанецъ, на сръбска полицейска служба. Малко по-късно името му се разчу по-нашироко поради терористическитѣ му подвизи надъ българи.

За Щипъ пжтувахме съ фйтонъ. По Овчеполе не срещнахме никакви следи отъ войната. Въ нашето настроение, обаче, следитѣ бѣха дълбоки. Тукъ още по-малко ми се вѣрваше, че обширнитѣ полета около насъ, далечнитѣ планини, които ги заграждатъ, всичко, което погледа обгръща, е наистина освободено отъ турското робство. Не можехъ да си представя какъ занапредъ всичко ще тръгне по щастливъ, сигуренъ пжтъ. Къмъ Щипъ срещнахме на мѣста съборени, другаде наведени телеграфни стълбове. Границата на сръбската окупация бѣ до Брѣгалница, предъ нашия градъ.

Разбира се, всички, които видѣхъ, ме питаха за Солунъ. Разказвахъ имъ. Но като-чели въ нашия градъ сж имали по-интересни преживѣлици. Бѣхъ узналъ вече за вѣоржжаването на градска милиция, която заела града и Ново-село следъ бѣгството на турското население. Нощта на това бѣгство българитѣ въ града прекарвали въ страхъ, допускайки, че тъкмо при излизането си турцитѣ може да се нахвърлятъ върху мирното

население. Малцина сж си давали смѣтка за паниката, която е движела турцитѣ. Тя е била донесена нѣколко часа преди това отъ бѣгълцитѣ откъмъ Кочани, които известили за поражението на турската войска тамъ. Веднага било заповѣдано всѣки да се готви за бѣгство. Дълги часове презъ Ново-село — притаено, като мъртво, макаръ никой по домоветѣ да не е спалъ — се влачила масата на бѣжанцитѣ. Вървѣли пеша, а рѣдко на коне и въ коли. Задъ стени, порти и прозорци нашитѣ сж се вслушвали и гледали какъ довчерашнитѣ господари бѣгатъ. Дългиятъ керванъ отминалъ на югъ, а другъ по-малъкъ се отправилъ на западъ къмъ Велесъ. Настѣпила мъртва тишина въ Ново-село. Предъ зори гръмнала пушка къмъ отсрещния баиръ; чулъ се и викъ: «Братя, да живѣе свободата!», — споредъ разказа на сестра ми Райна. Тя си бѣ записала спомени за тѣзи събития по бѣлитѣ полета на една подвързана френска книга, която миналото лѣто бѣхъ донесълъ отъ Солунъ.

Въ казармитѣ сж се прикрили нѣколко арменци, мобилизирани въ турската армия. Тѣ първи показали на гражданството депозита съ дрехи и оръжие. Отъ сутринята градътъ е билъ въ ржката на стотици въоръжени българи. Набързо изникналата милиция била подсилена отъ значителна група селяни, докарани отъ турската властъ като заложници въ надвечерието на войната. Затворени сж били въ «Безистена», вѣковното каменно здание съ малки дюкянчета въ него. Ключалкитѣ на тежкитѣ му желѣзни врати били разбити, затворницитѣ освободени и въоръжени. Съобразявайки, че може да се появатъ отъ нѣйде отстѣпващи турски войски, или да нападнатъ въоръжени турски селяни,

милицията заела позиции въ близкитѣ околности. Както ми описваше съседа Цуцуловъ, главната тактика се състояла въ усиленни гърмежи отъ тѣзи позиции, за да помисли евентуалния противникъ, че града е заетъ отъ многобройна българска войска. Идваща отъ къмъ Велесъ, стигнала на два-три километра до града, турска войскава частъ била дочакана съ залпове. Тамъ падналъ единъ гражданинъ, а турцитѣ — стотинадвеста души — се предали. Тия пленници подиръ нѣколко дни били отправени за Софiя. И тѣхното оръжие подсилило народната милиция. Явила се и четата на Иванъ Бърльо. А българската войска стигнала следъ два-три дни. Първи сж влѣзнали въ града сръбски конници, дочакани като съюзници, най-радушно. Женитѣ раздали много чорапи и кърпи отъ чеиза си, укичвайки войницитѣ и конетѣ имъ. Не се е щадѣло вино и ракия. А българската войска я дочакали както ми разказаха войницитѣ въ Солунъ, съ безгранично въодушевление. Райна всичко бѣ отбелѣзала въ своята « хроника ». Бедната ми сестра, и тя, както всички ние, не е могла да помисли, че ще бждатъ така ефемерни, почти напраздни, и радоститѣ ни и възторженитѣ нейни белѣжки. Избрала бѣ тя здраво подвързаната книга съ вѣра, че ще може и за правнуци да се запази, та да четатъ какво е видѣла една тѣхна прабаба въ днитѣ, които народътъ ни съ вѣкове очакваше.

Сестра ми проявяваше голѣмъ интересъ къмъ всичко, което се бѣ разиграло. Тя даде идея и ме придружи да обиколимъ разнитѣ турски махали, които сега или дрѣмѣха въ мълчание, или тукъ-таме бѣха заети отъ български семейства. Доскоро изъ тѣхъ българинъ не смѣше да мине.

Разпирваше се, че въ много турски домове софритѣ били намѣрени съ ястия отгоре, така както семействата сж се готвѣли да се хранятъ.

Докато бѣхъ на краткото ми посещение въ Щипъ, пристигна тамъ една опълченска българска дружина. Дочакана бѣ тържествено, бихъ казалъ лудо. Гражданитѣ едва не се биха помежду си, за да може всѣки да вземе поне по единъ опълченецъ на гости въ своя домъ. Единъ отъ офицеритѣ на дружината държа вдъхновена речъ. У насъ бѣ настаненъ на гости за дълго време единъ милъ старецъ, дѣдо Трене, отъ село Пасарелъ, Самоковско. Забравихъ фамилното му име. Съ дългия щикъ на неговата берданка често мушкахме човалитѣ съ жито върху нашия чардакъ.

Постоянно стигаха известия за лошото държане на сръбскитѣ власти въ заетитѣ отъ тѣхъ околии. Селяни и граждани прескачаха въ Щипъ отъ по-близки села и отъ по-далече, и разказваха обилни подробности за противобългарския походъ, изразенъ особено въ гонидба на свещеници, учители и интеллигенция, въ заемане на българскитѣ черкви и училища, налагане на сръбски езикъ, а и въ арести и побоища надъ добри българи.

Като се завърнахъ въ Солунъ, заварихъ антигръцкитѣ настроения въ нашата срѣда порастнали. Тамъ гръцката власть се установяваше като пълненъ господарь.

VII. ВОЙНАТА МЕЖДУ СЪЮЗНИЦИТЪ.

Въ първитѣ дни на месецъ юний напрѣжението срѣдъ ученицитѣ достигна върха си. Особено като се разчу, че нѣкои учители се канили да напуснатъ, а други вече напуснали Солунъ, заминали при българскитѣ войски къмъ Кукушъ. И ученици заминаваха. Три дни преди избухването на между-съюзническата война тръгнахъ и азъ съ другари. Нѣколцина ученици останаха въ пансиона; тамъ сж били свидетели на сраженията между гърцитѣ и настаненото въ пансиона българско войсково отдѣление. Следъ това нѣкои отъ тѣхъ сж избити отъ гърцитѣ. Между загиналитѣ бѣ и моя съкласникъ Шукаровъ отъ Велесъ, най-добриятъ математикъ въ нашия класъ, съ когото се гордѣхме.

Едвамъ можахме да се вмъкнемъ въ влака, който потегляше отъ гарата задъ кукушката махала; това бѣ предпоследния влакъ. За щастие, стигнахме съ него до Дойранъ, а не само до Кукушъ, както се предполагаше.

Когато забелѣзахме голѣма група български войници край Дойранската гара, сѣкашъ ни израстнаха криле. Чудѣхме се на грамаднитѣ купища човали брашно, струпани за войскитѣ. Тръгнахме пеша за града. Край езерото ни срещнаха офицери и подробно ни разпитваха за Солунъ, за гърцитѣ. Казвахме имъ каквото знаехме и че всички тамъ очакватъ война. Единъ измеж-

ду офицеритѣ извика: « Съ ремъци ще изгонимъ гърчолята, ма ... тѣхна ... » и всички лица одобрително се засмѣха. Сжщата закана — изразена почти съ сжщитѣ думи — чухъ по пжтя за Щипъ отъ много войници.

Нѣйде близо до Валандово срещнахме край пжтя сръбски войникъ на постъ; дълго се извъръцахме да го поглеждаме. Рѣстътъ му малкъ въ сравнение съ мнозинството сръбски войници що съмъ срещалъ; видѣ ми се жалко дребенъ, а дрехитѣ му съвсемъ овѣхтѣли. Имаше нѣщо толкова просѣшко въ този човѣкъ, щото чудно бѣ, че е нарамилъ пушка съ натъкнатъ ножъ. Съвсемъ безпомощенъ ми се видѣ при тая му осамотеностъ, всрѣдъ гжсталацитѣ подъ Бѣласица. Изненадата ни задето е застаналъ тукъ, въ сърдцето на чуждата нему, наша земя, да пази и наглежда нѣщо, се преливаше въ чувство на възмущение и протестъ. До известна степенъ и жалъ ми ставаше за този кроткъ на видъ и потъмнѣлъ беднякъ, който — азъ бѣхъ дълбоко убеденъ въ това — е сигурна утрешна жертва. Впрочемъ, ние крачехме бодро къмъ Струмица, подтиквани отъ пълната наша вѣра, че подиръ нѣколко дни ще се завърнемъ обратно въ Солунъ, следъ неизбежната победа на българската войска. Затова и не бѣхъ се погрижилъ да вдигна багажа си отъ пансиона и го оставя при роднини; гръцкитѣ войници и граждани и него, както и всичко друго отъ пансиона ни, разграбиха.

Единствената ни почивка бѣ близо до Струмица, въ село Чамъ-Чифликъ — край чешмата. Изъ пжтя бѣ тихо, никого не срещнахме. Нощухахме въ града, въ дома на познато на едного измежду насъ семейство. Рано сутринята поте-

глихме пакъ пеша за Радовишъ; не можехме да намѣримъ превозно сръдство. Тукъ вече пѣтя не бѣ така живописенъ, както отъ Дойранъ до Струмица, но имаше голѣмо движение по него; срещахме много военни обози, а изъ ливадитѣ и стърнищата край пѣтя често войнишки палатки.

Въ Радовишъ имаше още по-голѣмо оживление отъ военни. Показаха ни кѣде било седалището на генералъ Ковачевъ, началникъ на четвъртата българска армия; ние се радвахме като сѣщински деца. Следъ пренощуване тукъ, тръгнахме сутринъта пеша за Щипъ. Надвечеръ стигнахъ у дома си. Обущата ми толкова се бѣха скъсали, че приближавайки до Щипъ останахъ само по чорапи. Първата ми грижа бѣ да ги поправа, но бѣше вече късно, дюкянитѣ затворени. Това бѣ на 15 юний 1913 г.

Поразправихъ на домашнитѣ ми какво има въ Солунъ и що съмъ видѣлъ изъ пѣтя. Тѣ ми казаха, че и тукъ очакватъ всѣки часъ да започне война; у тѣхъ чувствувахъ смѣсица отъ тревога и надежди, както и у съседитѣ. Едва сега можахъ добре да си почина разсъблѣченъ. Легнахъ на широкия нашъ горенъ чардакъ, откъдето се вижда върха на отсрещния баиръ « Мерата », отгатакъ Брѣгалница. Дочуль бѣхъ отъ баща ми преди вечеря, че сѣ били повикани пѣдаритѣ и други запознати съ околността лица; но това не ми направи нѣкакво особено впечатление; пѣкъ и баща ми, който се бѣ малко позамислилъ, не знаеше какъ точно да си изтълкува повикването имъ. Сестра ми започна да ми описва сцени отъ пристигането на многото български войски въ Щипъ, особено за стигналитѣ преди известно време македонски доброволци и за тържественото

имъ посрещане; разпирваше ми съ възторгъ за нѣкаква весела група, настанена въ съседитѣ ни точно срещу насъ; по-късно приятели ми обясниха, че въ тая група билъ и известния хумористъ Борю Зевзека; питаше ме дали съмъ видѣлъ двамата сръбски часови, които стоятъ на отсрещната страна на моста, на петдесетина метра предъ нашата къща, така че една махала на Ново-село оставаше въ сръбски рѣце, и за това много семейства оттамъ се били прехвърлили къмъ нашата страна; нощно време нѣкои прегазвали Брѣгалница, за да понаглеждатъ какво става изъ домоветѣ имъ. Сестра ми продължаваше да изрежда, докато азъ дълбоко съмъ заспалъ.

*

Въ полусънъ дочухъ тѣпи гърмежи и виковете ураа, урааа... Скочихъ на крака и се втурнахъ къмъ прозорцитѣ, гледащи къмъ « Мерата ». Още единъ-два трѣсъка дойдоха откъмъ баира. Втрещено се взирахъ нататъкъ, дано забелѣжа нѣщо въ ранното утро. Всички у дома бѣха вече будни и разбрахме, че войната почва. Подиръ малко, когато височината бѣ облѣна отъ слънцето, видѣхъ цѣлия връхъ откъмъ насъ покритъ съ насѣдали войници. Ясно бѣ, че нашитѣ сж изтикали сръбскитѣ стражи, минали сж рѣката и сж превзели отсрещнитѣ височини. Не зная колко съмъ бързалъ при омиването и обличането ми; намѣрихъ нѣкакви обуца на баща ми и хукнахъ къмъ върха. Тамъ имаше доста нашенци, които по-рано се бѣха изкачили. Войниците още почиваха; мнозина бѣха съблѣкли курткитѣ си; едни подтѣгаха на-

вущата си, други похапваха по нѣщо, трети се бѣха изтегна̀ли. Разпитвайки когото ми попадне и дочувайки оттукъ-оттамъ по нѣщо, разбрахъ, че още въ тъмно е извършена атаката; войниците сж минали откъмъ Щипъ, въ дѣсно на върха, кждето стръмнината се губи въ постепенно издигаща се равнина. Трѣсцитѣ що сж ме събудили, сж били хвърлени отъ сърбитѣ бомби. Паднали нѣколко души сърби и нѣколко наши. Нѣкои посочваха кжде сега се развива битката, на два-три километра предъ насъ, на Ежово Поле. То доби зловеща слава презъ тѣзи дни. Далече въ лѣво къмъ Богословскія ридъ и на югъ къмъ Криволашкитѣ гребени напредването на българскитѣ войски, казваха, вървѣло доста усилено.

Голѣма бѣ моята изненада, когато на този връхъ срещнахъ учителя ми отъ Солунската гимназия Козма Георгиевъ, нашия любимъ надзирателъ въ пансиона. Той бѣше напустналъ Солунъ около една седмица преди насъ. Облѣченъ бѣ въ войнишка куртка; мисля, че бѣ телефонистъ.

Войниците наблюдаваха къмъ Ежово Поле и Сушево съ единъ уредъ и току изказваха очудването си за смѣлото настѣпление на нашата пехота. Казваха, че ясно забелѣзвали прѣскането на сръбскитѣ шрапнели между настѣпващитѣ редици. Разгледахъ по цѣлото било окопитѣ на сърбитѣ, около които бѣха разхвърлени празни кутии отъ консерви, войнишки шапки, матерки, тукъ-тамъ нѣкой шикъ и други дреболии. Заслизахъ после къмъ Ново-село. Горещината бѣ страшна. Трѣска на боя ехтѣше и пълнѣше цѣлата околностъ. Като-чели цѣло Овче-поле отсреща се бѣ обърнало на грамаденъ казанъ, който клокочи; тѣй честь бѣ гърмежа отъ пушкитѣ и картеч-

ницитѣ. Тукъ всѣка скала и всѣка драка ми бѣ позната, близка. Много пѣти изъ тия мѣста сме водили бой съ прашки; борбата ни е била главно за сѣщия този баирѣ. Кой бѣ очаквалъ, че по нашитѣ полета и на тази именно височина ще се развие истински бой между две армии?

Отъ време на време минаваха презъ Ново-село малки групи сръбски пленници, между които имаше и ранени. Зрителитѣ отъ моята махала бѣха покѣртени виждайки една двойка ранени да се подкрепватъ взаимно, едвамъ влачейки се, като си служеха за опора съ пушкитѣ; единиятъ отъ тѣхъ бѣ български войникъ, другиятъ сѣрбинъ. Другъ пѣтъ мина една пленена група отъ десеть-петнадесеть души, която изглеждаше много отпаднала и физически и морално; почти всички дѣржеха по единъ крайчецъ на войнишко платнище, въ което лежеше тѣхенъ другаръ — може да бѣ и тѣхенъ началникъ; въ платнището се бѣ образувала голѣма локва кръвъ; прост ѣнниятъ трупъ сѣкашъ плуваше въ нея; другаритѣ му казваха, че скоро ще издѣхне, но съ последна надежда го носѣха къмъ най-близката болница въ града. Съ групата не вървѣше никакъвъ български войникъ. Види се нѣйде далече, може би при самото сражение, на пленницитѣ е било посочено на кѣде да вървятъ и тѣ сами идваха, запитвайки умолително гражданитѣ кѣде има болница. Притеклоха се услужливи хора и ги поведоха.

Твърдѣше се, че много билъ пострадалъ сръбскиятъ седми, ако не се лѣжа, Бѣлградски полкъ, разположенъ изъ полетата на Ново-село — Мерата, Гладно-поле и Калимерово. Изненадани отъ неудържимото налитане на полкове отъ българската трета Балканска дивизия, войницитѣ отъ

тоя полкъ нийде не сж могли да се задържатъ. Споредъ общото вѣрване, по-голѣмата частъ на полка е загинала. На другия день бѣха извикани граждани съ копачи и лопати да погребатъ изъ суходолинитѣ падналитѣ войници.

Нашиятъ градъ се намѣри подъ артилерийския огънь на дветѣ страни. Българскитѣ топове стреляха отъ Клисели-баиръ по посока на Ежово-поле, а сърбитѣ биеха въ разни посоки отъ Ежовския ридъ. Снарядитѣ често виеха надъ Ново-село; не високо надъ къщитѣ понѣкога се прѣскаха сръбски шрапнели. Единъ войникъ бѣ раненъ отъ такъвъ шрапнель близо до насъ, къмъ рѣката. Населението бѣ изпокрито въ такива моменти. Много гранати отправиха сръбскитѣ топове и върху Крали-Марковитѣ кули на Хисаря. Старитѣ стени на крепостъта не падаха, обаче. Отъ Хисаря граждани и войници сж стреляли къмъ атакувания отсрещенъ връхъ, за който говорихме. Следния день нашитѣ отстѣпиха отъ тоя връхъ и се прибраха въ Ново-село, отсамъ рѣката. Та затова е било бомбардирането на Хисаря, за разпрѣсване стрелящитѣ отъ тамъ българи. Убитъ бѣ тамъ единъ гражданинъ.

Следъ оттеглянето бѣха се установили предъ нашата къща стотина души български войници. Тѣ се присланияха изъ двороветѣ и задъ стенитѣ на якитѣ каменни къщи, когато зачестяваха прелитащитѣ гранати. Често разговаряхме съ войницитѣ. Разправяха ни за боеветѣ срещу турцитѣ. Въ групата до нашата порта имаше единъ интелигентенъ войникъ, черномуренъ хубавецъ, който рѣдко приказваше; приказката му бѣ много приятна. Не помня той ли поиска или ние по свой починъ му дадохме долни дрехи да се преоблѣче.

Другаритѣ му казваха, че по-рано е билъ депутатъ въ българското Народно Събрание.

Нѣколко часа следъ като тѣзи войници се бѣха прибрали отсамъ рѣката, получиха нареждане да минатъ моста и да се изкачатъ наново къмъ баира, откъдето сърбитѣ виждаха като на дланъ и немилостиво стреляха по всичко живо. Опасно бѣ да се показва човѣкъ на мѣста видими отъ върха. Тогава тъкмо се бѣ поминалъ нашиятъ старъ съседъ Андонъ Хубавия; едва нѣколко души можаха на смрачаване да се промъкнатъ до гробищата, да го погребатъ. Войниците се събираха на групи задъ стениѣ и се готвѣха да потеглятъ. Тѣхниятъ офицеръ поиска и нѣколко души граждани въ помощъ, които познаватъ улицитѣ на махалата отатѣкъ моста, « оспротивната » махала по щипски. Между тръгналитѣ бѣ и моя по-старъ братъ. Нѣкои отидоха съ свои пушки, а на други дадоха войниците. Следъ десетина минути започна честа стрелба. Азъ и баща ми надничахме презъ дупки, закрити задъ дебелината стена на къщата ни, а всички останали у дома стоеха въ заднитѣ стаи. Слънцето залѣзваше нѣйде далече задъ Бабуна въ тоя часъ, лжчитѣ му идѣха отъ западъ хоризонтално и хвърляха розова свѣтлина тъкмо върху мѣстото на сражението. Виждахме по самото било стройната фигура на единъ войникъ, който отъ време на време лѣгаше и стреляше, после се изправяше съ дигната предъ главата си лопатка; при всѣко повдигане енергично махаше съ ржка къмъ другаритѣ си, за да го последватъ. Втурватъ се нѣколко души, залѣгатъ и стрелятъ по нѣколко пѣти, вдигатъ се полуизправени и бързо прибѣгватъ напредъ, наново залѣгатъ и стрелятъ. А първиятъ войникъ се изправяше цѣлъ, и фигурата

му тъй живо изписана на хоризонта, като да е предъ насъ. Пъкъ и не бѣ далече, едва ни дѣлѣха двеста метра по въздуха. Тоя човѣкъ ще да бѣ голѣмъ храбрець. Когато се дигнѣше, около него се появяваха може би по двадесетъ, по тридесетъ пушечета — това бѣха сръбски куршуми, дигащи прахъ около краката му. Постепенно освѣтлението на баира поблѣднѣ, настѣпваше мракъ. Престрелката спрѣ. Ние не знаехме какво е станало. Но следъ малко отрѣдътъ се върна. Прибра се въ къщи и братъ ми, който ни каза, че е падналъ убитъ бай Якимъ отъ « Оспротивната » махала, единъ краенъ беднякъ. Това нападение е било само демонстрация. Въ това време — после разбрахме — се е подготвяло отстѣпленieto по цѣлата линия. Запитахме не се ли е случило нѣщо лошо съ войника, що вървѣше напредъ съ вдигната лопатка; за наша радостъ, оказа се, че се е върналъ живъ и здравъ.

Тази нощъ бѣ доста напрегната. Внасяха тревога и безпокойство всички мѣрки, които се взимаха. Заповѣдано бѣ да нѣма свѣтлини изъ къщитѣ и улицитѣ; забранено бѣ всѣкакво движение, освенъ за военнитѣ; поставени бѣха повече войници при изходитѣ къмъ Брѣгалница. Войничитѣ групи, закрити изъ малкитѣ улички, бѣха подтегнати, пазѣха пълна тишина и никой измежду тѣхъ не заспиваше. Два-три пѣти презъ нощта у насъ се промъкваше нѣкой отъ общинскитѣ пѣдари и съобщаваше тайнствено на баща ми, че тая нощъ нѣщо се чака. Всички смѣтахме, че мѣркитѣ се взиматъ срещу евентуаленъ сръбски опитъ за навлизане въ крайнинитѣ на Ново-село, изобщо да не се допусне изненада отъ страна на противника. Успокоени донѣде чрезъ подобни

заклучения, изпращахме дошлия съ поржка пакъ да ни обади какво има.

Въ къщи се бѣхме събрали около тридесетъ души, повечето жители на отсрещната махала, която бѣ по-изложена. Хората въ нея бѣха останали и безъ хлѣбъ, тѣй като фурнитѣ се намираха отсамъ рѣката. Приготовляваше се у дома хлѣбъ за всички ни; достатъчно жито и брашно имахме, за да издържимъ и по-дълготрайна такава полуобсада.

Не зная дали и въ града тая нощъ е била тѣй тревожна и тайнствена. По-предния день азъ бѣхъ обиколилъ изъ града, където имаше поголѣмо оживление, отколкото въ Ново-село; може би още и затова, че тамъ боятъ не бѣ се водилъ непосредствено до къщитѣ. Но и въ града дюкянитѣ бѣха затворени, движението изъ улицитѣ бѣ слабо. И тамъ надъ къщитѣ сж минавали снаряди цепейки съ свистене въздуха. Отидохъ къмъ « Каменикъ мостъ ». Постоянно прииждаха презъ моста ранени български войници, една непрекъсваща верига, макаръ и не тѣй гжста. Заговаряхъ съ нѣкои отъ тѣхъ; запитвахъ ги, силенъ ли е този бой, както боеветѣ съ турцитѣ въ Тракия. Единъ възрастень войникъ ми каза: « Момче, туй ми се видѣ по-упорито, отколкото това що видѣхъ къмъ Одринъ ». Съ всѣки изминатъ часъ нетърпението и въ града и при насъ въ Ново-село, порастваше, задето още не бѣ падналъ Ежовскиятъ ридъ. Започнаха мнозина да подчертаватъ, че презъ изтеклитѣ месеци сърбитѣ създали отъ този ридъ силна крепостъ; че тамъ имало само гаубици около 50-60. Ридътъ заема важно мѣсто, явяваше се като центъръ на сръбската отбрана точно при вратата на Овче-поле откъмъ

Щипъ. До Каменикъ мостъ видѣхъ, че стигна една дълга наша артилерийска колона. Тръгнахъ да броя топоветъ ѝ. Начело на колоната стоялъ нашиятъ съгражданинъ Ковачевъ, артилерийски офицеръ. На всички, които наблюдавахме стана мъчно, като узнахме, че тѣзи топове щѣли да се върнатъ, защото било ужъ невъзможно да минатъ презъ моста и да заематъ позиция срещу Ежовския ридъ, поради огъня на сръбската артилерия. Всичко туй може и съвсемъ да не е отговаряло на истината, но ние се натъжихме. Въ градскитѣ болници били надошли множество ранени, а паднали и много стотици наши войници срещу Ежово — това се разнасяше отъ уста на уста. Ранени имаше и въ Новоселското училище, където падна и една сръбска граната, та нѣкои войници сж били за втори пжтъ ранени. Радвахме се отъ друга страна за превземането на Сушевската височина, където нашата пехота е показала изключителенъ устремъ, и Трогерскитѣ баири, отъ дѣсно на зловещото Ежово; сжщо радостъ предизвикваха новинитѣ за пълното разбиване на сръбската Тимошка дивизия около Криволакъ. Очаквахме сърбитѣ отъ Ежово да бждатъ пленени « заедно съ топоветъ и конетѣ имъ », както ни говорѣха двама подофицери отъ тиловитѣ служби, които бѣха на обѣдъ у насъ. Тая надежда се засили особено като пристигнаха голѣми части отъ шеста дивизия. Минаха презъ Ново-село. Не бѣхме виждали такава дълга колона българска пехота. Войницитѣ бѣха уморени отъ пжтъ. Мнозина имъ поднасяха стомни и гюмове съ прѣсна вода.

Разнесе се, обаче, внезапно вестъ, че имало примирие. Никой не можа да разбере защо е заклю-

чено това примирие и защо е била почната войната само преди два дни, щомъ като е могло да не се почва. Разправяше се, че спорътъ щѣлъ да бжде уреденъ чрезъ преговори. И отдрѣпването на българскитѣ части било станало поради това примирие. Най-необяснимо и съвсемъ неочаквано отъ насъ бѣ, обаче, известието за предстоящото общо отстѣпление на българската армия. И глупава и обидна ни изглеждаше подобна мисль — нашата, българската прославена войска да отстѣпи, да остави Щипъ, да прекъсне походътъ къмъ Велесъ-Скопие, и да не може тукъ да смаже сърбитѣ... Думата отстѣпление просто бѣ несъвмѣстима съ понятието ни за българската войска. И най-дълбоко бѣхме убедени, че тукъ ще се касае за нѣкакви военни майстории на българското командуване, които въ близко време ще докаратъ погромъ за сърбитѣ. Дочухме, обаче, и за нѣкакво отстѣпление на нашитѣ войски къмъ Солунъ. Още по-малко искахме да вѣрваме на това известие; то идваше отдалече, та доста спокойно го отхвърляхме съ доводи като следнитѣ: «Кой е билъ тамъ, та знае що е станало? Това трѣбва да сж измислици на турското население». Въ тия моменти на възбуда малцина си даваха смѣтка, че войската си служи съ телефони, че действуватъ сжщо и телеграфитѣ, та всѣка новина се предава въ мигъ. Новината за отстѣплението отъ Солунъ звучеше като невѣроятна, особено въ нашия домъ. Азъ бѣхъ видѣлъ и разправилъ въ къщи, че доста наши войски сѣмъ срещалъ по пѣтищата, следователно срещу гърцитѣ е имало значителни български сили. Както азъ, така и тетинъ ми Мише Суруджиевъ, който презъ тѣзи дни бѣ

у насъ, съ голѣмо нетърпение очаквахме превземането на Солунъ; колкото следѣхме що става около Щипъ, толкова мисълта летѣше и къмъ Солунъ; фантазирахъ си за българскитѣ атаки срещу солунскитѣ възвишения, за българското « ура », което се носи изъ солунскитѣ улици и т. н. На втория денъ отъ войнатаран ие бѣхме получили и едно « повѣрително » известие за голѣмото напредване на нашитѣ войски въ тая посока. Новината била съобщена на баща ми и тетинъ ми отъ стария Ване Перошовъ, който бѣ единъ отъ прибралитѣ се въ нашата къща жители на отсрещната махала. Ване отишелъ да купи нѣщо въ дюкяна на известния въ Ново село Ефремче, и било му поръчано отъ него да каже на тетинъ ми и на баща ми, че къмъ Солунъ имало голѣми успѣхи, че днесъ-утре се очаквало града да падне. Нѣкой подофицеръ, който преди часъ-два миналъ край Ефремчевия дюкянъ, донесълъ тая новина отъ Струмица. Ние се зарадвахме, като да бѣхме получили новината отъ самия щабъ на армията. А всичката меродавностъ на известието се състоеше само въ туй, че то наистина идваше отъ « югъ »; на южния край на Новосело се намираще дюкяна на Ефремче, т. е. стотина метра по-близо къмъ Солунъ... И това обстоятелство въ онзи моментъ сигурно е имало за насъ нѣкаква стойностъ, макаръ никой да не би намѣрилъ куражъ да я доказва.

Моятъ тетинъ и баща ми почти цѣлото време прекарваха върху постланитѣ на « хамбаря » — така наричахме широкия чардакъ, подъ който се намираха хамбаритѣ ни — дюшечи, като понѣкога смукаха ракия отъ едно шишенце съ « църцалка ». Отъ време на време въ тѣхнитѣ разговори

идваше да се намѣси и Ване Перошовъ, за да смукне и той малко отъ ракията. Шишето бѣха вече изпразднили, та сега изпращаха Перошо да купува ракия отъ Ефремчевата бакалница.

Нашата съседка и кумица Коцана Цуцулова всѣки часъ прескачаше до насъ и тайнствено ни съобщаваше нѣкакви чудновати, почти винаги не отговарящи на истината новини. Тя, както и ние, можеше да има връзка само съ две-три съседни къщи и, значи, нѣмаше отъ къде да научи новини за събитията. Домоветѣ ни бѣха свързани съ единъ капиджикъ. Гранитна вѣра въ българската победа я изпълваше презъ тия дни. Толкозъ повече, че нейниятъ синъ Петъръ се намираше между доброволцитѣ, които на Султанъ-Тепе юнашки се сражаваха срещу сърбитѣ. Види се, за да провѣри нѣщо отъ съмненията и тревогитѣ си като майка, тя на нѣколко пѣти се обръщаше къмъ баща ми съ запитване: « Куме, дали му е арна опозицията на Петре? ». Всички знаехме, че тя се интересува за позициитѣ на македонскитѣ доброволци при Султанъ-Тепе. Какво можеше да ѝ отговори баща ми, освенъ да я окуражи съ общи думи : « Не знамъ, кумице, башъ къде е Петре — но Султанъ-Тепе е прочуто; — ако сж го хванали нашитѣ въ своя ржка, и дявола не може отъ тамъ да ги откърти » Еднажъ кумицата дойде по-разтревожена и каза: « Куме, кажуватъ оти опозицията на Петре не му била арна ». Баща ми знаеше, че отъ никъде не е могла тя да чуе подобно нѣщо. И пакъ, и той, и всички които бѣха около нея, бързаха да ѝ дадатъ въокуражителни обяснения. Тя слушаше внимателно и на края изтърсваше нѣкоя клетва противъ сърбитѣ; смѣеше се гърлено, по мжжки, почти весела си

отиваше, за да ни посети наново следъ половинъ часъ. Самичка бѣ съ малката си дъщеря въ кѣщи. Другиятъ ѝ синъ, Христо, се сражаваше срещу гърцитѣ нѣйде къмъ Сѣръ или Кукушъ.

Въ ония дни бай Ване Перошо ни устрои една весела изненада. Когато зачестяваха снарядитѣ надъ Ново-село, той тайнствено се измѣкваше отъ компанията и отиваше нѣйде. Щомъ фученето на гранатитѣ попрестанеше, прибираше се при насъ и още не седналъ ще каже: « Чорбаджи, тоя пѣтъ осемнадесетъ пештрефа се хвърлиха ». Шрапнелитѣ той наричаше « пештрефи » и винаги опредѣляше числото имъ. Неговитѣ комюникета за броя на гранатитѣ бѣха, кажи-речи, неизмѣнни, макаръ да бѣха съвсемъ излишни, тѣй като и ние лесно можехме да ги преброяваме. Въ единъ моментъ, обаче, баща ми съ смѣхъ ни каза: « Елате да видите колко пештрефа е хвърлилъ Перошо ... ». И отидохме следъ него задъ кѣщата ни, кѣдето се намираше едно постлано съ плочи коридорче, оградено отъ всички страни съ зидове и открито отгоре. Тукъ разбрахме, че бай Перошо е усѣщаль — отъ уплаха — свиване на стомашнитѣ мускули при всѣко засилване на канонадата и е бързалъ въ каменното коридорче, за да му поолекне, а не за по-лесно броене, на открито, изстрелитѣ.

Перошо бѣ интересенъ човѣкъ. Бѣ краенъ сиромасъ, но успѣваше нѣкакъ да живѣе, безъ да има специално занятие. И други като него се срещаха въ нашия градъ но онова време. Понѣкога го виждахме да улови малко риба въ Брѣгалница и я продаваше изъ бакалницитѣ. Известенъ бѣ главно съ две свои слабости — пиянството и комарджилѣка. Разправяше се, че успѣвалъ на комаръ да спечели не само пари,

но и да се връща облѣченъ въ скжпи чохени потури, въ бикмелия фермене 1), съ свиленъ поясъ; явно, че нѣкой турчинъ е заложилъ дрехитѣ си. Другъ пътъ се бѣ завръщаль рано сутринъ по долни дрехи, за да не го види никой; въ тоя случай, той пъкъ е заложилъ потуритѣ си. Спомнямъ си го презъ Балканската война съ четири кръста на калпака му; най-голѣмиятъ означаваль България, а най-малкиятъ Черна-Гора. Презъ днитѣ на съюзническата война не носѣше този калпакъ, а главата му бѣ превързана съ нѣкаква кърпа.

*

Въ Ново-Село стана внезапно раздвижване, изпоизлѣзоха хора предъ портитѣ си и мнозина викаха, изненадани и смутени: « Отстѣпление има! Сърбитѣ щѣли да дойдатъ ! »

И се започна набързо приготвление за бѣгство. Млади хора на групи и по единично потегляха веднага за Радовишъ, взели по нѣкоя торбичка или само тояжка въ ржка. Повечето семейства, обаче, останаха въ Ново-Село, решени да дочакатъ всичко подъ своя покривъ, вмѣсто да тръгнатъ безъ срѣдства и въ безпѣтица. Нашето семейство — заедно съ други — реши да тръгне цѣлото. Разотидоха се всички, които се бѣха събрали у насъ. Натѣпкахме набързо две-три бохчички съ вѣщи, почти непотрѣбни, и потеглихме. Всѣки

1) Бикмелия фермене - жилетка, извезена отъ дебели копринени или памучни конци, понѣкога и отъ сърма.

викаше, че по-скоро трѣбва да се върви, да не се губи време. За храна взехме само хлѣбъ и сирене. Отначало имаше проектъ нѣкои отъ насъ да останатъ у дома заедно съ майка ми, която бѣ съ разклатено здраве. Но тя именно най-малко желаше да остане и затова трѣгнахме всички пеша. Майка ми вървѣше доста бавно и започна да се уморява още като изминахме Щипъ. Отъ града се точеха къмъ изтокъ пешеходци — мъже, жени и деца. Рѣдко се виждаха хора съ коне или магарета. Къмъ Текето, по пѣтя за Каваклия, срещнахме Тодоръ Александровъ, яхналъ на конь. Баща ми го запита дълго ли ще се отстѣпва; той ни поясни, че за сега най-малко до Радовишъ ще се отдрѣпнатъ войскитѣ 1). Още докато бѣхме въ градскитѣ лозя, откъмъ Ежово загърмѣха топове. Това всѣваше уплаха между бѣгащото население. Всѣки усилваше крачкитѣ си безъ да ще.

Единъ здравенякъ еснафинъ, запасанъ още съ престилката си, подвита съ единия край къмъ кръста му, бѣ подкаралъ предъ себе си магаренце и го биеше съ тоягата си, за да търчи колкото се може напредъ. Ние съ по-стария ми братъ

1) При войната между съюзницитѣ четитѣ на ВМРО сж - естествено - противъ сръбско-грѣцкия планъ за поробване на Македония. Българската армия е била отлично осведомена за разположението на противника въ най-голѣма степенъ чрезъ услугитѣ на ВМРО. Нѣкои чети сж проникнали и въ тила на сръбско-грѣцката военна линия. Костурскиятъ войвода Василъ Чекаларовъ загина въ бой срещу грѣцки войскови части далече отъ фронта, въ родното си Костурско.

Тод. Александровъ е ръководилъ тогава разузнаването, чрезъ тайни куриери и нелегални борци, въ областитѣ кждето бѣ струпана главно сръбската армия.

Христо помолихме този човѣкъ да ни отстѣпи магарето до Радовишъ, щомъ самъ не го яха, за да качимъ на него майка ни, като обещавахме да му заплатимъ колкото иска. Той ни предложи безъ пари магарето, като каза, че то и безъ туй не могло да ходи бързо. Посочи ни кѣде въ Радовишъ да му го предадемъ, « ако е късметъ ».

По пѣтя за близкото селце Липовъ-Долъ, прикѣтано въ една долина, за чието сѣществуване по-рано азъ не бѣхъ и подозиралъ, бѣха разхвърлени пушки и други войнишки предмети.

Въ селото си починахме и наново потеглихме. Семейството ни бѣ се прѣснало. Азъ, сестритѣ ми Райна и Зорка, както и най-малкия ми братъ Павле, който бѣ едва петъ-шестъ годишенъ, вървѣхме съ майка ни, колкото можеше да върви магарето. Баща ми и двамата ми други братя — Христо и Тасе — се изгубиха нѣйде напредъ или назадъ. По едно време така се изгуби и сестра ми Райна. Но бѣхме си уговорили въ случай на раздѣляне изъ пѣтя, всѣки да чака предъ първитѣ кѣщи на Радовишъ, на щипския пѣтъ. Така вървѣхме известно време и презъ нощъта. Поспрѣхме за малко къмъ Дълбока рѣка, но рано-рано, още въ тъмно, се събудихме въ тревога. Идещи откъмъ Щипъ хора казаха, че сръбската кавалерия минала вече Брѣгалница и бързо вървѣла насамъ. Нѣколко стотинъ души, които сме спали наблизу единъ до другъ изъ рѣдката горичка, се дигнахме и сѣкашъ въ мигъ потеглихме къмъ Дамянско поле. При изгрѣвъ слънце по посока на Струмица, чакъ до билото на Бѣласица, се бѣ дигналъ страхотенъ облакъ прахъ. Незаличима остана въ паметъта ми тази гледка. После узнахме, че тамъ се е движела голѣма маса вой-

ски и бѣгащо население за къмъ Малешевскитѣ планини, за Горна-Джумая и България. Въ дѣсно отъ насъ, по Маденска рѣка, излизаше друга маса свѣтъ. Това пѣкъ сж били войски, отстѣпващи отъ Криволакъ, а заедно съ тѣхъ и много народъ отъ Тиквешко и селата отсамъ Вардара. Казваше се, че голѣмото ядро на нашитѣ войски що се биеха къмъ Щипско, е отстѣпило по височинитѣ на Плачковица и къмъ Кочани. Частитѣ, които ние срещахме по пѣтя, вървѣха доста бързо. Презъ нивята на Дамянско поле видѣхме отдалече да препускатъ артилерийски отдѣления — по два-три топа или ракли, наредени едни до други, сжщо както по-късно имахъ случая да виждамъ въ кино. Всички войници бѣха загрузѣли, съ износени дрехи, почернѣли, мнозина бѣха изгубили въ сраженията фуражкитѣ си, та вървѣха гологлави; мнозина държаха пушкитѣ си прехвърлени на рамо, както овчаритѣ носятъ тоягитѣ си. Изъ пѣтя бѣхме всички мълчаливи, но стори ми се, че много по-мълчаливи отъ насъ бѣха отстѣпващитѣ войници. Когато заговарвахъ съ нѣкои измежду тѣхъ, рѣдко ми отговаряха и не особено охотно; умората не ги предразполагаше къмъ разговоръ. Но се изненадахме като видѣхме войници да подсвиркватъ срещу единъ автомобилъ, идещъ откъмъ Щипъ. Въ него билъ ужъ началника на осма дивизия генералъ Кирковъ. Може би подигравателнитѣ подсвирквания и подвижвания не бѣха дочути отъ пѣтниците въ автомобиля, тѣй като той се движеше по единъ страниченъ пѣтъ, на стотина метра въ лѣво.

Срещнахме единични войници, които казваха, че току-що сж стигнали до тѣзи мѣста, връщайки се отъ стара България, кждето сж били заминали

да посетятъ домашнитѣ си. Отъ тѣхъ чухме, че изъ България имало доста отпускарни, въ момента, когато сж започнали боеветѣ.

Близо предъ Радовишъ се бѣхме настигнали вече всички домашни и отидохме въ кжщата на Ляфтови. Баща ми бѣ държалъ тридесетъ години подредъ манифактуренъ дюкянъ въ този градъ, познаваше мало и голѣмо. Хората ни приеха любезно. Отъ тѣхъ научихме, че мнозинството радовишани още вчерашния день избѣгали, така че сега кжщитѣ имъ били натѣпкани съ бѣжанци отъ Тиквешко и главно отъ Щипско. Въ тоя моментъ броя на жителитѣ въ Радовишъ билъ най-малко отчетворенъ. Докато още се разпитвахме съ хазаитѣ за едно, за друго, все около събитията, викна нѣкой отъ къмъ пжтната врата: «Сърби, сърби!» и я затвори съ шумъ. Настжпи суматоха изъ цѣлата кжща. «Защо бѣгате бе, защо бѣгате?», се чу другъ викъ отъ вѣнъ. Погледнахме натамъ и видѣхме, че нѣма никакви сърби, а се зададе колона отъ българска артилерия и конници. Двама артилериисти въ началото на колоната бѣха съ сръбски шайкачи на главитѣ си. Тѣхъ именно загледалъ-недогледалъ нѣкой предъ нашата порта, взелъ ги за сърби и побѣгналъ въ двора, трѣскайки задъ себе си портата.

Изъ тѣснитѣ улички съ мжка си пробиваха пжтъ войски и бѣжанци. По едно време много народъ хукна за брашно; каза се, че воененъ складъ билъ предоставенъ на населението, вмѣсто да попадне въ сръбски ржце. И баща ми успѣ на ефтина цена да прекупи човалъ брашно, съ което прекарахме две седмици въ Радовишъ.

Научихме вече доста подробности за станалитѣ въ Тиквешко сражения, за отстѣпленieto

при Кукушъ, както и за мъчителното бѣгство на българи отъ тия две посоки.

Надвечерь отидохме въ дома на Димитъръ Хекимина, където имаше възможность да се настанимъ за по-дълго време. Бай Димитъръ бѣ възрастенъ човѣкъ, грѣкъ отъ Янина, заселилъ се тукъ на младини, като лѣкаръ. Дъщеря му Маргулица, крайно енергична жена, бѣ прехвърлила сигурно 45 години, но, макаръ родена въ Радовишъ, запазила бѣ доста грѣцкото си съзнание. Тя бѣ твърде любезна съ насъ. Когато три-четири дни следъ нашето пристигане се разнесе слухъ, че грѣцки конници приближили до града, тя изхвъркна като птица отъ къщи, отиде да ги види. Цѣла развълнувана се завърна, викайки още отъ вратата на татко си, че успѣла най-после да зърне въ своя животъ войници отъ Елада. Толкова сияеше тая жена, че ние не можехме да ѝ се разсърдимъ, макаръ да бѣхме крайно засегнати отъ нещастieto, което се струпваше върху българщината. Старитѣ чухъ да сподѣлятъ помежду си такава преценка: «Що да ѝ кажешъ... Всѣкому е мило своето; кръвта вода не става». Съпругътъ на Маргулица ми остави милъ споменъ. Той бѣ доста по-възрастенъ отъ нея, прегърбенъ бѣ на две. Много учтивъ и любознателенъ човѣкъ; може да се каже, че бѣ и доста начетенъ. Седналъ между цвѣтята на хубавата имъ градина, бай Мильо Дацовъ — така се казваше той — съ часове разправяше кжде какво е било писано изъ разнитѣ книги, които бѣ челъ. Посочи ми въ стаята си стари броеве отъ «Зорница» и други издания отъ времето на българското възраждане. Много сладкодуменъ бѣше. Всичкитѣ му приказки бѣха все около българскитѣ борби, българскитѣ права

и надежди. Никого въ ония дни не срещнахъ толкозъ съсрѣдоточено да говори за постигналото ни нещастие и тъй дълбоко да страда като него. Често се просълзяваше отъ мъка. Въ къщата му се бѣ установилъ тетинъ ми Ефтимъ Начевъ, пристигналъ заедно съ насъ. Той притежаваше сжщата възрожденска култура, както бай Мильо, и не бѣ по-малко сладкодуменъ и занимателенъ. Тая къща бѣ съвсемъ близо до нашата; раздѣляше ги само градината и малка стена, въ която бѣ пробитъ капиджикъ. Азъ прескачахъ по нѣколко пжти дневно ту при единия, ту при другия сладкодумецъ, които еднакво ми бѣха мили и заради приказкитѣ имъ и заради тжгата имъ.

Отъ влизането на сърбитѣ въ Радовишъ нищо не разбрахме. Пропукаха нѣколко пушки на югъ отъ града и това бѣ всичко. Български войници стреляха срещу приближаващитѣ сръбски патраули, но и това точно не се знаеше какъ е било. Единъ день излѣзнахъ изъ града и срещнахъ само нѣколцина сръби. Близо до управлението единъ турски ага се разправяше на високъ гласъ съ две българки и единъ българинъ; сѣкашъ речъ държеше възбудено, на единъ смѣшенъ българотурски езикъ. Схванахъ, че тримата българисж дошли да молятъ за нѣщо — ако се не лъжа, искаха пжтенъ листъ, за да заминатъ нѣкъде, вѣроятно бѣха бѣжанци. А агата, който бѣ членъ на нѣкаква новоназначена отъ сърбитѣ гражданска комисия, взелъ бѣ поводъ отъ нѣщо, за да си изкара сега всичкия ядъ за преживѣното отъ турцитѣ презъ Балканската война. « Дойде му сега реда, и на агата пакъ да се молите... » Въ гръмогласието си тоя човѣкъ очевидно намираше успокоение за нѣщо тежко преживѣно отъ него

преди нѣколко месеци. Никой не му реагираше, за да е оправдано викането му; нѣмаше и повече отъ петъ-шестъ души, които го слушаха; дветѣ жени и мжжътъ очудени го гледаха. Какво бѣ само преди около една седмица въ Радовишъ, когато минахъ идещъ отъ Солунъ, и какво е днесъ, си мислѣхъ азъ ... Гърлото ми се стѣгаше, идѣше ми да заплача отъ мъка.

*

Множеството бѣжанци се бѣха вече изтеглили обратно по роднитѣ си мѣста, вѣнъ отъ ония, които заминаха за България. Щипскитѣ бѣжанци, грамадна процесия, се завърнаха вкупомъ; на Петре Муфтиевъ е билъ даденъ отъ сѣрбитѣ общъ откритъ листъ, като водачъ на всички за у дома имъ. Ние останахме още нѣколко дни въ Радовишъ. Не помня дали съ « дозвола » или безъ такава тръгнахме единъ денъ и ние, като взехме подъ наемъ два-три коня: Съвсемъ тихо бѣ сега изъ пѣтя; отъ време на време стигаха до ушитѣ ни далечни тѣтнежи като отъ гърмотевица. Това бѣ ехо отъ биткитѣ, които се водѣха къмъ границитѣ на стара България. Слушахме това ехо нѣколко дни и въ Радовишъ. Тамъ бѣхме чули за пристигането на черногорци презъ Плачковица. Това ужъ били бѣгълци отъ бойното поле, тръгнали отъ Царевоселско напосоки презъ планината. Разправяха, че били арестувани отъ сѣрбскитѣ власти, а други пъкъ твърдѣха, че били ранени, които едвамъ се домъкнали до Радовишъ. Колкото повече вървѣхме сами изъ пѣтя, толкова по-дълбоко ставаше сѣкашъ мълча-

нието, и далечнитѣ тѣтнежи правѣха всѣкиго по-замисленъ.

Горещинитѣ продължаваха така, както бѣха и при сраженията въ Овче-Поле. Заслизахме въ долината на Дълбока рѣка. Тамъ смѣтахме да си починемъ, да закусимъ до една чешмичка. Братъ ми бѣ миналъ малко преди насъ и откъмъ чешмата ни викаше, че не трѣбва да спираме тукъ, а да вървимъ направо. Единъ следъ другъ, обаче, всички спрѣхме къмъ чешмата и разбрахме отъ надписа върху една дъсчица, че водата е заразена и не бива да се пие. Изведнажъ нѣкой отъ групата ни извика ; « Яаа, български войникъ!... » Изтрѣпнахме. Азъ помислихъ — а може би всѣки отъ насъ това е помислилъ —, че се е показалъ отъ нѣйде укрить нѣкой нашъ, изостаналъ. Но въ сжщия моментъ забелѣзахъ трупа на единъ български войникъ. Като поразгледахме наоколо, открихме още два-три трупа въ долинката, подутти отъ горещинитѣ. Баща ми извика да не се доближаваме до труповетѣ, защото сж холерични. Вѣроятно тукъ или въ страни нѣйде изъ тая долина е била установена санитарна станция. Тълкувахме си, че тѣзи войници може да сж били изостанали болни и въ желанието си да доближатъ до чешмата и угасятъ жаждата си, не сж успѣли и така сж издъхнали кой до кждето е достигналъ, влачейки се. Бѣхме готови да потеглимъ, но неочаквано моятъ тетинъ Начевъ развълнувано задекламира: « Живъ е той, живъ е тамъ на Балкана... » Спрѣхме всички. Гласътъ му бѣ разтреперанъ, но все пакъ доста мощенъ, за да ни повлияе още съ първитѣ нѣколко думи. Въ неговитѣ очи, въ цѣлата картина, въ самата природа сѣкашъ долавяхъ и ридание и възторгъ.

Ботевитѣ стихове ще да бѣха дошли на устата на стария патриотъ неусѣтно, като избликъ на цѣлото му настроение. Слушалъ го бѣхъ много пжти да пѣе пѣснитѣ на Каравеловъ и дѣдо Славейкова; гой минаваше за най-издигнатия измежду възрастнитѣ въ нашия голѣмъ родъ. Дълги години бѣ живѣлъ въ Русия преди освобождението на България, челъ бѣ и продължаваше да чете българскитѣ писатели, знаеше наизустъ всички борчески народни пѣсни. Но не бѣхъ го чулъ да декламира. Това бѣ за пръвъ и последенъ пжтъ. И никога нѣма да забравя този моментъ. А може би и до где съмъ живъ друга декламация не ще ме развълнува така, както декламирането на шестдесетгодишния ми тетинъ въ ущелието на Дълбока рѣка, предъ труповетѣ на загиналитѣ български войници и при ехото на далечния Калимански бой.

До Щипъ се добрахме надвечеръ, всички готови да се разридаемъ задето той е вече въ сръбски ржце. Пжтя ни минаваше край бившия хюкюматъ, кждето се мѣркаха двама-трима сръбски войници предъ вратата. Ново-село бѣ съвсемъ пусто, притаено, заглѣхнало, сѣкашъ последния му дѣхъ ще излѣзне. Така ми се стори то следъ бурята, която се бѣ разиграла въ миналитѣ близки дни и на която далечнитѣ глухи гърмежи още чувахме преди два-три часа.

Първото нѣщо, което забелѣзахъ въ кжщи, бѣха вмирисанитѣ гостби, които преди петнадесетъ дни бѣха варени за обѣда и останали непокѣтнати поради бързането ни. А първата новина отъ съседитѣ ни бѣ, че малко преди нашето пристигане сж минали презъ Ново-село нѣколко души гръцки кавалеристи. Може би е било сжщото отдѣление, което бѣ дошло въ Радовишъ и презъ Лакавица

е подирило сърбитѣ за връзка. Новоселци бѣха покрусени — въ Щипѣ сръбска войска, па отгоре и грѣцка кавалерия!... Ако бѣха видѣли тукъ китайска, по-малко биха се очудили.

Цѣлиятъ градъ бѣ уплашенъ отъ холерата. Тя бѣ взела много жертви между българскитѣ войници. По-късно съ другари намирахме изъ лозята общитѣ гробове, въ които сж били заравяни по петдесетъ и повече души. И често подновявахме надписитѣ на скромнитѣ дървени кръстове, въ които бѣ показано само числото на починалитѣ и полка имъ. Следъ време тия кръстове изгниха или бѣха премахнати отъ сърбитѣ — не ги виждахме вече. А сега, подиръ връщането ни отъ Радовишъ, започнахме да приемъ по нѣколко капки йодъ въ вода, срещу опасността отъ холерата.

УШ. ПОДЪ СРЪБСКА ВЛАСТЪ.

Първитѣ дни на сръбския режимъ 1) въ Щипъ сѣмъ запомнилъ сѣ два момента. Ето единия. Бѣхме отишли азъ и братъ ми сѣ около тридесетъ жени, работнички, на една наша далечна нива къмъ мѣстността « Калимерово ». Бѣ вѣтровитъ день. Сѣ брата ми се покатерихме по баиритѣ, които се издигатъ непосредствено надъ нивата ни. По тѣхъ имаше окопи, намирахме много гилзи отъ сръбски патрони. Изведнажъ вѣтъра отъ къмъ североизтокъ донесе до насъ такъвъ топовенъ пукотъ, щото и двамата се стрѣснахме; хукнахме надолу къмъ нивата; работничкитѣ сѣщо се бѣха обезпокоици. Вѣтърътъ все по-ясно донасяше гърмежитѣ. Нѣкои отъ женитѣ започнаха да се оттеглятъ къмъ края на нивата и да прибиратъ малкитѣ си бохчички. Никой нѣмаше желание да настои за продължаване на работата. Безъ да се уговаряме, всички потеглихме за у дома, бързайки да стигнемъ по-скоро; боекме се да не се появятъ отстѣпващи сърби изъ тѣзи полета. Сигурни бѣхме, че българскитѣ войски приближаватъ къмъ Щипъ; толкова силни бѣха тѣтнежитѣ; не можехме и да помислимъ, че тѣ идватъ чакъ отъ Калиманско поле.

1) За мрачния и зловещъ сръбски режимъ въ Македония повече подробности ще отбелѣжа въ друга книга.

Другиятъ моментъ бѣ деньтъ на подписването. Букурещкиятъ миръ. Най-меродавниятъ указателъ за насъ, именно ехото на артилерийския бой, бѣ вече заглѣхнало. И разбирахме, че е заглѣхнало въ наша вреда. Кому, обаче, е могло да мине презъ ума, че сърбитѣ ще се изтъпанчатъ на една граница далечъ задъ Щипъ и задъ Радовишъ, даже задъ Малешевско, срещу Пиринъ-планина? Че това именно е станало научихме отъ сърбитѣ, които обявиха подписването на Букурещкия договоръ съ общински барабанъ. Надвечеръ една внушителна група сръбски офицери минаха презъ главната улица на Ново-Село, идещи отъ града, съ пѣсни, като на мегдана предъ нашата къща спрѣха и тукъ тържествено изпѣха народния имъ химнъ. Разбира се, пѣеха си тѣ сами, около тѣхъ нѣмаше даже деца да зяпатъ. Ние си бѣхме по къщитѣ. Този день бѣ за насъ трауренъ.

Много седмици бѣха нуждни, за да свикнемъ съ мисълта, че тукъ наистина сж дошли да владѣятъ сърби. Но нѣмаше жива душа да повѣрва, че ще останатъ за дълго. Наскоро взеха да се завръщатъ отъ България младежи, които бѣха български войници и доброволци, демобилизирани. Дойдоха си по-късно и нѣкои, които бѣха попаднали въ гръцки пленъ. Разнесе се изъ Македония една тържествена надежда, изразена въ познатитѣ думи: « Свийте знамената до по-добри времена ». Станаха общо достояние много подробности за славнитѣ битки при Султанъ-тепе, Калиманци и Симитли, за навлизането на ромънитѣ въ България и пр. Надъ Македония залѣгаше много по-тежко робство. И всѣки приближаващъ празникъ бѣ опредѣлянъ отъ народа като день, въ който ще дойде освобождението.

Следъ като гърмътъ на боеветъ бѣ отминалъ и се видѣхме съ по-тежъкъ хомотъ на врата, дочувахъ тукъ-таме критични разсждения върху станалото. Разбира се, край нѣмаха проклятията срещу Сърбия и Гърция, които бѣха дошли да поробяватъ българско население.

По-буднитѣ ни съграждани виждаха колко лошо е станало, че Македония е вече раздѣлена. Единъ день дойде у дома вуйчо ми Иванъ Бардаровъ, много симпатиченъ бившъ учителъ, завърналъ се отъ България следъ дългогодишно отсъствие и заваренъ тукъ отъ сръбския режимъ. Изгаряше отъ мъка. Вѣроятно му поолекваше като водѣше дебати върху българското политическо ръководство, макаръ да не срещаше никакви почти възражения.

— Грѣшка стана. Войната се почна за автономията на Македония. Но българскитѣ управници я изоставиха. И турцитѣ я бѣха приели следъ първитѣ сражения. Сега вкарахме вълка въ кошарата, убеждава ни вуйчото.

А майка ми спира за моментъ плетенето на чорапа, поклаща глава и казва:

— Отъ Бога е грѣхъ така да остане.

Мисли като тия на вуйчо ми изказваха и други мои познати. На мене изглеждаха логични. Съ думата автономия ние всички бѣхме отдавна свикнали. Кой въ Македония не би предпочелъ нея предъ дѣлежа и сръбско-гръцкото робство?

*

Една утрина съ по-стария ми братъ отидохме въ нашата хубава мѣстность « Брѣсто », кждето

имахме лозе. Насѣкохме дърва, натоварихме коня и мълкомъ поехме обратния път. Далече предъ насъ на хоризонта се показваше Шаръ-планина съ Люботрънъ, побѣлѣлъ отъ снѣгъ. На умъ не ми минаваше, че скоро ще отида твърде близо до тая горда наша планина. Съ общинския барабанъ съобщиха наскоро, че ученицитѣ трѣбва да постѣпятъ въ сръбско училище, каквото въ града се отваря на мѣстото на българскитѣ училища. А учителитѣ трѣбваше да избиратъ — или да приематъ да станатъ сръбски учители, или да се изселватъ въ България. Свободни бѣха да се установятъ и на друга сръбска служба. Почти всички предпочетоха да се изселятъ. Гимназиститѣ като мене, които откажеха да отидатъ въ сръбскитѣ сръдни училища, трѣбваше да платятъ голѣма глоба, която съвсемъ не бѣ по силитѣ на баща ми. Тая новина посрещнахъ тежко. Баща ми разсѣждаваше, че тъкмо за да изуча нашия противникъ, не е особена беда ако прекарамъ една-две години въ неговото училище, за да закрѣпя гимназиалното си образование. По-късно оценихъ стойността на тия му думи; но мисълта, че въ наша Македония трѣбва да посещавамъ сръбско училище, отравяше тогава живота ми.

Постѣпихъ въ седми класъ въ Скопската новооткрита сръбска гимназия. Намѣрихъ тамъ солунски другари — велешани, скопјани и отъ други градове. Ученицитѣ сърби бѣха главно отъ Шумадия и отъ Черна-гора, а учителитѣ всички отъ Сърбия. Усвоихъ бързо сръбския езикъ и то главно чрезъ вестницитѣ, които започнахъ да чета още въ Щипъ, за да следя какъ се рисува нашата сѣдба.

Най-добро впечатление между учителитѣ ми остави Стефанъ Мацура; доколкото помня, далма-

тинецъ бѣ — не знамъ дали сѣрбинъ или хѣрватинъ. Нѣколко пѣти чухъ да ни сѣветва: « Гледай да бждешъ добѣръ ученикъ, а иначе какѣвто искашъ бжди ... »; искаше да изтѣкне, че не ни смѣта сѣрби. Затуй пѣкъ учительтъ по сѣрбски езикъ и литература Милошъ Ивковичъ нѣмаше друга грижа, освенъ да изкалъпи отъ насъ чисти сѣрби. Домашнитѣ ми съобщиха, че отиваль въ нашия домъ, хвалѣлъ ме много предъ тѣхъ, изказваль голѣми надежди за моето бждане. Той е обикалялъ изъ Македония да открива изъ цѣркви и манастири нѣкоя мозайка, рисунка или надписъ, които биха придали грамъ повече « основание » на Бѣлградъ да таксува нашето отечество като южна Сѣрбия. Дойде време — презъ лѣтото 1915 г. — когато и той трѣбваше съ увити думи да признае, че ние сме бѣлгари и нищо друго. Наближаваше пропастьта на Сѣрбия. Като я предчувствувахъ, Ивковичъ единъ день размѣни съ мене нѣколко думи, издаващи опасенията му и желанието му да ми се представи доброжелателенъ, а донѣйде и лояленъ относно нашата национална принадлежностъ.

Но да се върнемъ къмъ опититѣ за повлияване върху насъ. Такѣвъ опитъ бѣ и една екскурзия, устроена за ученицитѣ отъ « новоосвободена Сѣрбия ». Посетихме нѣколко града отъ Шумадия, включително Бѣлградъ. На мѣста бѣхме посрещнати тържествено, съ военна музика, цвѣтя, викове. Въ Бѣлградъ ни водиха на опера. Но тоя день бѣхме много пѣтували, следъ като и презъ миналитѣ дни се бѣхме вече преуморили, та отъ операта нищо не разбрахме; нѣкои отъ насъ просто спѣха по мѣстата си.

Въ Врѣнячка баня, като бѣхме се възкачили

до една красива поляна надъ главния пѣть, наши колеги сърби внезапно завикаха: «Живио, живио!» До групата ни се бѣха вече приближили двама души — единъ офицеръ и единъ цивиленъ. Въ лицето на офицера познахме престолонаследника на Сърбия, бждещия кралъ Александъръ. А цивилниятъ билъ поета Драгутинъ Иличъ, добре известенъ сръбски шовинистъ. Александъръ размѣни по нѣколко думи съ всѣки ученикъ. Дойде и до мене.

— Отъ кѣде си? — ме запита.

— Отъ Щипъ — отговорихъ азъ.

— Тѣй ли, отъ Щипъ? Азъ бѣхъ къмъ Щипъ миналата година. Ти тамъ ли бѣ тогава?

— Да. Видѣхъ Ви като дойдохте въ нашия градъ.

— Какво правѣхте презъ войната въ Щипъ?

— Нищо особено

Той продължи да разговаря съ други ученици и следъ малко се отдалечи, а отъ групата нѣкои сърби наново извикаха «живио!». Тая неочаквана среща очевидно бѣ предварително замислена. А идването му въ Щипъ следъ междусъюзническата война бѣ станало при пълно инкогнито. Влѣзналъ бѣ съ една група свои офицери въ бившия турски хюкюматъ, и така безшумно и набързо бѣ отпѣтувалъ.

На пѣть отъ Ужице за Валйево минахме хубава горска областъ. Спрѣхме за почивка въ селцето Косйеричъ. Тукъ се насѣбраха селяни; между тѣхъ ученици, чиновници, жандари. Предъ гостилницата дето обѣдвахме се завъртѣ хоро. Публиката и тукъ съ интересъ наблюдаваше ученицитѣ отъ «нова Сърбия». Единъ селянинъ се обърна къмъ мене: «Хайде, хайде у коло!»

Азъ се позасмѣхъ и му казахъ, че съмъ уморенъ отъ пжтя. Но другъ селянинъ забелѣза на първия: « Море, тѣ не играятъ, защото сж българи. Преди малко ги чухъ какъ по между си говорятъ български ». Намѣси се друго лице отъ правостоящата публика, облѣчено въ нѣкаква униформа. Тоя човѣкъ се бѣ ядосалъ отъ чутото и заяви на селянина:

— Тамъ живѣятъ сърби; това е стара Сърбия, а Скопје е столицата на царь Душанъ.

Тѣзи доводи никакъ не убедиха селянина. Той погледна насмѣшливо събеседника си и възрази:

— Знамъ азъ по-добре какъ е тамъ, защото презъ войната минахъ по сжщитѣ мѣста. Всички тамъ говорятъ български; чухъ и на Косово албанцитѣ да говорятъ съ насъ такъвъ езикъ. Защо трѣбва да изкривяваме работитѣ?

Този малъкъ инцидентъ бѣ стигналъ до ушитѣ на стария учителъ Мацура, който намѣри за нужно и тукъ да ни забелѣжи, че е по-добре да се държимъ по начинъ да не се създаватъ подобни истории. Разбира се, ясно му бѣ, че никой отъ насъ нѣма каквато и да е вина въ случая.

Зачуди ме откровеността на селянина. Каква разлика между впечатлението, което се получаваше отъ него и онова, което ми оставяха учители и ученици сърби.... Срѣдъ черногорцитѣ срещнахъ по-разбрани хора, които говорѣха и за слабоститѣ си, докато сърбитѣ въздигаха до небесата всичко свое — даже глупоститѣ си. Стори ми се, че черногорцитѣ по-рѣдко приказваха за юначество отколкото сърбитѣ. Въ моя класъ имаше ученици черногорци, които бѣха участвували въ войната срещу България. Тѣ не скриваха, че нѣйде къмъ Калиманско поле

така здраво сж бѣгали предъ удари на българската пехота, че петитѣ имъ удряли въ дирника, по собствени тѣхни думи. Тогава си спомнихъ, че като бѣжанецъ въ градъ Радовишъ по време на казаната война, чухъ да се разправя за пристигнали тамъ черногорци и сърби, избѣгали презъ планината Плачковица. Трѣбва наистина да имъ е станало доста горещо къмъ Калиманци, за да стигнатъ дори до Радовишъ.

Като се прибрахме въ Скопје учителтъ по литература Ивковичъ ни поиска да напишемъ впечатленията си отъ екскурзията. Въ течение на две-три седмици той ни напомни още еднажъ-дважъ, но нито единъ отъ насъ не написа нищо. Дадоха му описания нѣкои отъ сръбчетата.

На минаване презъ градъ Лѣсковецъ, кждето бѣхме развеждани изъ текстилнитѣ фабрики, любопитствувахъ да чуя езика на мѣстното население. И наистина видѣхъ, че този мѣстенъ говоръ твърде малко се различава отъ българскитѣ говори въ областитѣ на Паланечко, Кюстендилско и Босилеградско, т. е. той е едно отъ шопскитѣ наши наречия.

Въ гимназията отъ време на време попадаше софийскитъ вестникъ «Дневникъ». Четенъ и въ нуждницитѣ, сжщиятъ вестникъ бѣ за мене и другаритѣ ми истинско съкровище. Минаваше отъ ржка на ржка; прочитахме отъ заглавието му до крайната буква на последната страница. Най-удобно мѣсто, неподозирано отъ никого, за неговото прочитане, бѣ споменатото. Управата на училището никога не узна, че четемъ български работи.

Братъ ми бѣ взетъ войникъ. Престоя нѣколко дни въ щипската казарма и побѣгна. Тогава бѣг-

ствата на войници и на цивилни лица къмъ България бѣха ежедневно явление; тѣ станаха масови следъ като Сърбия бѣ нападната отъ Австро-Унгария. Четитѣ на ВМРО сж имали като важна своя задача да прехвърлятъ бѣгълци по цѣлото протежение на границата отъ Кумановско до Бѣласица. Хиляди младежи, които презъ първата Свѣтвна война се числѣха въ единадесета македонска дивизия на българската армия, избѣгаха по този начинъ; повечето отъ тѣхъ напускаха съ оржжието си сръбскитѣ полкове.

Често чувахме за сражения на наши чети съ сръбски потери. Въ дюкянитѣ подъ нашата кжща и въ съседство пристигнаха едно следъ пладне къмъ осемдесетъ сръбски стражари, уморени отъ пжтъ. Разбрахме, че се връщатъ отъ село Добришани, кждето сж водили бой съ наша чета. Селото е турско, но по това време турцитѣ участвуваха преданно въ ВМРО. Много бѣ услужила на четата една кадъна, която разпореждаше въ селото като кметъ. На младини тя е избѣгала отъ Враня, когато е била освободена България. Тя бѣ смѣла и устата жена, хладнокръвна; говорѣше добре български. Като секретарь-бирникъ на тѣхната община три години по-късно, слушахъ я да ми описва подробности за това сражение. Много съжालяваше за падналия четникъ Гано отъ Щипъ.

Чухме, че по това време бѣ загиналъ, въ Велешко, Владимиръ Сланковъ, който на чело на своя чета бѣ извършилъ динамитенъ атентатъ по желѣзопжтната линия близо до Градско. Сланковъ бѣ нашъ съседъ; жалѣха за неговата загуба всички, но особено другаритѣ му отъ детинство.

Една нощъ трѣсъкъ се чу въ Ново-село. Следъ

малко сръбски стражари почукаха на портитѣ и прибраха нѣколцина граждани. Разбра се, че трѣсъкътъ билъ отъ адска машина, избухнала къмъ « Клисели-баиръ » надъ града. Повиканитѣ лица бѣха взети като заложници. Вѣроятно сръбската власть допускаше, че може чети отвѣнъ да нахлуятъ и да я прогонятъ отъ града; та, при евентуално завързали се сражения, да заплашва нашитѣ борци чрезъ избиване на заложниците. Бомбата е била оставена за демонстрация отъ нелегалната група на Лазаръ Кльонковъ, нашъ новоселець.

При пътуване отъ Скопје за Шипъ срещнахъ еднажъ въ Велесъ голѣма група шипяни, повечето въ фйтони, спрѣли край централния мостъ на Вардара. Трѣбваше да отиватъ къмъ гарата. Това бѣха новобранци, изпращани на военна служба изъ Шумадия. Мнозина бѣха пийнали; пѣха високо « Живъ е той, живъ е » и други български пѣсни. Провикваха се, нѣкои псуваха открито. Велешкитѣ търговци край моста плахо се споглеждаха, въ очакване да стане сборичкване между пѣшитѣ и сърбитѣ стражари.

Всрѣдъ тази буйна група видѣхъ Панчо Тодоровъ (Калята) и Панчо Яневъ (Яната), които малко по-късно — заедно съ нѣкои радовишани — бѣха главнитѣ инициатори за отказа на нашитѣ новобранци да положатъ клѣтва за вѣрность на сръбския кралъ. Въ Крагуеваць, т. е. въ самото сърдце на Шумадия, се записа тази горда проява на македонския български духъ, която ще остане памѣтна.

Въ Скопската гимназия броятъ на ученицитѣ порастна следъ австрийското военно нахлуване къмъ Сърбия. Надойдоха ученици следъ като сж

били затворени гимназиитѣ изъ Шумадия. Цѣлото общество въ Скопје — и българи, и албанци, и турци — на прѣсти броеха днитѣ на сръбското господство. Всѣки день прекосваше улицитѣ една рота сръбски школници-офицери. Въ нейнитѣ редове имаше и наши съученици сърби и черногорци. Пѣснитѣ имъ целѣха да « повдигнатъ » духа на населението, което бѣ изцѣло антисръбско.

IX. СЪРБИЯ ПРЕГАЗЕНА.

Есеньта 1915 година.

Идването на българскитѣ войски бѣ като-чели въ кърпа вързано; очакваше се всѣки моментъ. Една сутринъ се разнесе вестъ изъ Новосело, че въ града е пристигнала четата на Иванъ Бърльо. Докато изтичамъ до града мнозина вече се връщаха. Отъ балкона на бившия хюкюматъ четникътъ-свещеникъ, новоселецътъ Илия Гьоргичковъ, бѣ държалъ кратка речъ предъ събралото се набързо множество. Четниците се бѣха пръснали съ свои близки изъ града. Неусѣтно, незабелѣзано, сръбското владичество изчезваше като злосторникъ, който въ тъмнината по чорапи се е измъкналъ презъ прозореца. Откъмъ Овчеполе се бѣха чули нѣколко рѣдки топовни гърмежи, безъ да внесатъ никаква тревога въ града; всѣки ги взе като радостни поздрави.

Въ болницата надойдоха ранени сърби, ударени повечето съ сабли по главата. Малки сръбски части сж били настигнати и отминати отъ българска кавалерия, която се бѣ насочила къмъ Вардара.

Разнесе се вестъ, че къмъ нашия градъ приближава българска войска. Видѣхъ въ тоя моментъ къмъ черквата дѣдо Ефремъ хаджи Кимовъ. Той бѣ черковень епитропъ. Дочулъ вестъта, той завика съ гръмовния си гласъ: « Спирооо . . . , камбано! Удри камбано! » Но тоя викъ не може да се описва;

трѣбваше да се чуе; и да се види изражението на лицето. Старецътъ бѣ въ трепетъ, цѣлъ унесенъ. Никога не бихъ предположилъ, че тая атлетическа фигура можеше да бжде обхваната отъ подобно вълнение. — « Спироо! ». Още нѣколко пѣти се провикна дѣдо Ефремъ, а камбаната на новоселската черква заглушаваше вече и неговия гласъ. Спиро бѣ дочуль нареждането на епитропа и личеше какъ и неговото българско сърдце тупти въ тържественитѣ удари на камбаната. И той бѣ чакаль цѣли две години тоя день; и вѣрно бѣ разбралъ треперящия гласъ на дѣдо Ефрема, какъвто никога не бѣ го чувалъ. Спиро бѣ дълги години клисарь при нашата черква. Това бѣ сигурно единственото разпореждане, което Ефремъ хаджи Кимовъ даде въ връзка съ пристигането на българската войска. Но то изразяваше символично всички мѣрки и всички жертви, които цѣль народъ бѣ готовъ да даде за българската национална свобода; то съдържаше и неизмѣрната благодарностъ на поробена Македония къмъ българския войникъ, вдигналъ се за трети пѣтъ на бой, за да спаси поробения си братъ. Съ звука на камбаната дѣдо Ефремъ и Спиро Клисаро искаха сѣкашъ да известятъ далече изъ широкия свѣтъ, че въ Македония е дошла радостъ, че и тамъ е изгрѣла свобода.

И тоя день не пристигна много войска въ града. Видѣхъ само нѣколко кавалеристи, които дойдоха до чаршията като разездъ и скоро заминаха къмъ Овче-поле. Който ги зърна, изсипа върху тѣхъ и конетѣ имъ чувствата си чрезъ галене и нескончаеми въпроси. По-късно дойдоха нѣколко хиляди войници отъ единадесета македонска дивизия. Всички бидоха настанени изъ

частни домове, нѣйде на голѣми групи. Въ нашата кѣща, по стаи и чардаци, имаше надъ сто души, повечето отъ Разложко. Драго ми бѣ да слушамъ интересния диалектъ. Престояха кратко. Заминаха за Криволакъ, дълга колона, може би десеть-петнадесеть хиляди души. Извървѣха се точно предъ нашия домъ. Мало и голѣмо посрещаше и изпращаше ротитѣ съ обичъ и гордостъ. Видѣхме наши съграждани и близки. Тукъ се оказа и непосредствения нашъ съседъ Никола Икономски. Силно « ура » се изтрѣгна отъ неговитѣ гърди като мина край бащината си кѣща. Познатитѣ войници често вдигаха високо пушкитѣ си, за да отговорятъ на поздрава на своитѣ съграждани. Стори ми се, че всички носѣха цвѣтя на пушкитѣ си.

Близо до Ново-село, на равнината къмъ село Рибникъ, два полка отъ македонската дивизия положиха войнишка клетва и се отправиха за кървавитѣ битки при Криволакъ. Тукъ видѣхъ моитѣ съкласници отъ Солунската гимназия Илия Манолевъ и Миланъ Даскаловъ, и двамата кукушани. Следъ напускането на Солунъ въ 1913 година, тѣ постѣпили въ софийското военно училище; сега командуваха взводове. И двамата загинаха при първитѣ боеве. Бѣха прекрасни другари.

Впрочемъ, докато полковетѣ бѣха въ града, можахъ да открия и други солунски познайници. Намѣрихъ Иванъ Трифоновъ отъ село Бабчоръ, Костурско, съ когото тѣй добре се разбирахме въ Солунъ; съзрѣхъ на конь като артилеристъ Александъръ Димчевъ отъ село Скребатно, Неврокопско; срещнахъ съгражданина ми Христо Арсовъ; — всички станали офицери въ България.

Боеветѣ при Криволакъ, срещу французитѣ,

се проточиха и бѣха описвани като жестоки. Оттамъ бидоха донесени убити знаменития войвода Христо Чернопѣевъ, родомъ отъ с. Дерманци, Луковитско - северна Бѣлгария; Капитанъ Милошъ Станишевъ отъ Кукушъ и поручикъ Цирункаревъ отъ Костурско. При стечение на много народъ бѣха погребани въ двора на нашето училище, задъ олтаря на черквата. Чернопѣевъ бѣ офицеръ, доброволно постѣпилъ въ войската, макаръ да е могълъ като народенъ представителъ да остане въ Софiя. Много отъ войнитѣ му сж били селяни отъ Горно-Джумайско, които нѣкога е организиравалъ въ редоветѣ на ВМРО. А за Цирункарева се узна, че се хвърлилъ съ ротата си въ атака, като поканилъ единъ войникъ да свири съ гайда познатата отъ тия времена пѣсенъ : « Какъ ще я минемъ, мамо, рѣката Вардаръ, — мжтна е, кървава » 1)

Презъ тѣзи дни въ Щипъ пристигнаха бѣжанци отъ Велесъ, кждето се бѣ затегналъ бой срещу сръбски отрѣди. Дойдоха и мои съученици велешани, съ които се бѣхъ сближилъ нѣкога въ Солунъ, а следъ това ги бѣхъ срещналъ въ сръбската гимназия въ Скопiе. Сръбскиятъ отпоръ скоро бѣ сломенъ и моитѣ другари се завърнаха по домоветѣ си.

За околийски началникъ въ Щипъ бѣ пристигналъ Ефремъ Чучковъ, който и презъ 1912 година бѣ дошелъ за кратко на сжщия постъ. Тогава за кжсо време и азъ, както други мои връстници,

1) Гробоветѣ на тѣзи герои бѣха гледани като светини отъ народа Премахнала. ги е сърбо-комунистическата власть, установена подиръ 1944 г.

бѣхме повикани при Чучкова да му помагаме въ канцеларската работа на околийското управление. Той и сега бѣ настоялъ предъ баща ми да отида на работа при него, защото ималъ голѣма нужда отъ помощници въ канцеларията. Постъпихъ като архиваръ. Следъ известно време младежитѣ бѣхме повикани за войнишки прегледъ. Мене комисията отложи за по-късно; слабъ бѣхъ поради малария.

Симпатиченъ, милъ човѣкъ бѣ Ефремъ Чучковъ. Чувствувахе се, че саблята само му пречи. Често, следъ излизане отъ управлението, се отбиваше въ дюкяна на Ване Муцката, за да пийне нѣкоя чашка ракия. Приказваше съ всички на родния неговъ, мѣстенъ диалектъ. Бѣ кроткъ; рѣдко надигаше гласа си, само за да придаде значение на нѣкое свое нареждане. Авторитетътъ му произлизаше отъ неговото минало на войвода. Въ отношенията си съ нашето общество бѣ напълно естественъ; съ всѣкиго приказваше по домашному, като че всички бѣха отъ семейството му. Употрѣбляваше точно думи и изрази, съ които народа си служеше.

По-късно за околийски началникъ въ Щипъ дойде радовишанеца Иванъ попъ Ефтимовъ. Той ми е билъ учителъ презъ 1906 г. въ Ново-село. Останахъ малко на работа и при него. Настояваше да отида секретарь-бирникъ въ село Богословецъ, Щипско, И той се оплакваше, че нѣмалъ достатъчно годни помощници по селата, та много работи куцали. Повечето граждани бѣха мобилизирани въ войската. Моитѣ родители харесаха предложението, защото Богословецъ има хубаво разположение, високо е. Баща ми изтъкна като доводъ, че тамъ на чистъ въздухъ е прекаралъ нѣкое време

Годоръ Лазаровъ 1), когато заболѣлъ. Вѣрвахме, че чистиятъ въздухъ ще ме оправя, безъ да си даваме смѣтка колко трудна работа ще ми се струпа тамъ.

Единъ пазаренъ день предъ нашата къща спрѣ съ два коня богословчанина Пиро (Спиро) Къосевъ, завърза юларитѣ 2) за голѣмата халка на портата и дойде при насъ на кафе. Следъ малко тръгнахме за селото. Изъ пѣтя ни настагаха и отминаваха мнозина отъ бждешитѣ мои общинари, българи и турци. Почти до самото село пѣтя е пустъ и тѣженъ; пресича често суходолини; отъ страни се редуватъ монотонни поляни и каменисти височини. Но пролѣтѣта все пакъ на мѣста ободряваше пѣтника съ раззеленѣлитѣ ниви и цѣфнали дръвчета. Следъ три часа се възкачвахме къмъ селото, въ подножието на Богословския ридъ, издигналъ се като стожеръ въ южния край на Овче-поле.

Пиро е виденъ селянинъ. Наши приятели бѣха сродени съ семейството му, та чрезъ това и ние се считахме близки нему. Надхвърлилъ бѣ шестдесетѣтъ години. Приятенъ събеседникъ. Разказваше ми по пѣтя за развититѣ се изъ тѣзи мѣста сражения презъ 1913 година. Българската войска бѣ стигнала близо до селото, отблъсквайки сърбитѣ изъ Добришанскитѣ лозя и въ дѣсно на Сушевския ридъ, за боеветѣ при които съмъ челъ кратко описание въ български войнишки книги, дадено като примѣръ за храбрость. Но Пиро знаеше мно-

1) Годоръ Лазаровъ е крупна личностъ въ ВМРО. Нему много се дължи за успѣха на Груевъ и Дѣлчевъ въ Щипъ, където за пръвъ пѣтъ се опита съ масово организиране на народа. Голѣмъ дѣлъ отъ живота му протече въ турскитѣ затвори. Помина се въ 1912 г. като задграниченъ представителъ на ВМРО.

2) Юларъ — оглавникъ.

жество работи и за нашата революционна борба, тъй като е участникъ въ нея отъ самото ѝ начало. Неговото село е измежду най-проявенитѣ въ ВМРО изъ Щипския край, макаръ отъ три страни да има за съседи турски села. Нѣкои « работници » (така бѣха наричани деятелитѣ на тайната революционна организация) отъ Богословецъ сж си спечелили име и въ града — като напримѣръ покойниятъ вече преди моето отиване въ селото Йорде Чолаковъ, споменатиятъ тукъ Пиро, Моне Анастасовъ и други.

Веднага ми направи впечатление, че въ Богословецъ има мжже доста снажни и стройни. Прелестъ бѣ да ги гледашъ въ праздниченъ день хванати на хорото. Когато дойдѣше да свири съ кларнета си познатиятъ по Овче-поле Ашико, слѣпъ и даровитъ музикантъ, хорото сѣкашъ кипѣше. Ашико бѣ каненъ по всички села.

За кметъ на Богословската община пристигна единъ своеобразенъ щипянинъ, на име Гишо Ивановъ. Преди това една-две години е билъ емигрантъ въ София и се навърталъ около канцеларията на задграничното представителство на ВМРО, на улица Гурко № 22; тамъ е квартирувалъ, както и други нѣкои бѣжанци сж използвали леглата въ нѣколкото стаи. Тази му близость до канцеларията на Тодоръ Александровъ бѣ повдигнала самочувствието на Гишо, който се проявяваше като фанатиченъ членъ на ВМРО; и безъ това бѣ твърдъ българинъ. Той имаше навикъ да завързва кавга почти всѣки день, и за най-малки работи. Винаги ще намѣри поводъ да се спрѣчка съ нѣкого. Въ скоро време се озова скаранъ съ половината село. Необяснимо ми бѣ какъ не се скара съ мене; обратно — бѣ крайно внимате-

ленъ. Нѣмаше день да не се закани на селяни, които бѣ намразилъ, съ тия думи: « Ванче, ти дрѣжъ калемо (перото); язъ ке имъ дадамъ да разбератъ на тия кепазета! ». Подъ « калемо » той разбираше, че въ всичко трѣбва да спазваме законитѣ и нарежданията на властѣта. Щомъ това е въ редъ — Гишо се смѣташе въ стихията си да води кавги.

Съ Моне Анастасовъ, главниятъ противникъ на кмета въ селото, азъ се погаждахъ добре, както и съ останалитѣ селяни. Съ него често пѣтувахъ до града. Той имаше обичай да се движи съ пушката си на рамо, една турска маузерка, въ която бѣ влюбенъ. Нему дължа и признателностъ въ връзка съ твърде неприятна случка.

По липса на храни въ западна Македония, развила се бѣ силна контрабанда на жито. Устройвахме засади около селото, защото бѣхме чули, че контрабандисти идвали ношно време съ добици отъ къмъ Велешко и отъ по-далечни мѣста, за да натоварятъ скѣпо продавано жито. Една нощъ бѣ заловенъ отъ милицията единъ велешки еснафинъ, подкаралъ нѣколко магарета съ жито. Естествено, той отиде подъ сѣдъ. Взели му голѣма глоба и полежалъ малко въ затвора. Нѣколко месеци следъ това азъ и Моне Анастасовъ отидохме въ Велесъ. Вързваме конетѣ въ единъ ханъ, а Моне се одби при ханджията да порѣча ядене. Току-що бѣхъ седналъ, видѣхъ да влиза въ механата споменатия велешанинъ. Той заканително и стремглаво се втурна къмъ мене, последванъ отъ единъ по-младъ човѣкъ. Въ ржката си стария имаше дърво. Азъ бѣхъ на масата безъ орѣжние. Но Моне забелѣзалъ своевременно, че пострадалиятъ велешанинъ влиза и трѣгва къмъ мене съ другаря си;

като стрела изтича, насочвайки пушката си срещу двамата нападатели. «Назадъ! назадъ!» — извика заповѣднически той; и двамата като попарени застанаха, а следъ мигъ напустнаха механата. Тѣ се изплашиха предъ пушката, или по-точно предъ самия Моне; познаваха го и знаеха, че съ него шега не става. Ако азъ бѣхъ самъ, тѣзи двама озлобени хора можеха и да ме убиятъ.

За мене бѣ поучително общението съ селянитѣ; и твърде симпатични хора срещнахъ срѣдъ тѣхъ.

Поне еднажъ седмично ме посещаваше въ общината и дѣдо Коце Чолаковъ, най-интересния старецъ въ селото. Близо шестдесетъ години вече подъ редъ бѣ овчаръ — пасѣше стадото си върху Богословската височина. Въ града слизалъ единъ пжтъ годишно. Неизчерпаеми бѣха неговитѣ шегги; дружбата му съ други овчари бѣ обогатила този му умственъ багажъ. Дѣдо Коце бѣ и една огромна физическа маса, нѣщо като малко слонче. Тѣлото му бѣ изкривено, несиметрично; главата му сжщо огромна. Той, разбира се, никога не почукваше на вратата ми, а направо се втурваше въ стаята съ тоягата си; обикновено пристигаше направо отъ планината. Сѣдаше до мене и започваше тихичко да ми повѣрва нѣщо отъ своитѣ преживѣлици презъ седмицата. Всѣкога се касаше за нѣкоя най-невинна историйка въ връзка съ стадото му, отношенията съ другитѣ овчари; или бѣ нѣкое оплакване, че внуцитѣ не му занесли на време хлѣбъ и мжтеница. Отъ други знаехъ, че апетита му билъ приказенъ; всѣки день децата му носѣли по една голѣма погача и тя не му стигала. На млади години бегове и по-заможни аги отъ съседнитѣ турски села го викали при свадби и сюнети, за да му устройватъ гощавки, които

представлявали специаленъ номеръ на тържеството. По-възрастни селяни ми потвърдиха, че въ течение на нѣколко часа, при разговори и забавления, той могълъ да ликвидира голѣма стомна гроздовъ маджунъ, три-четири оки хлѣбъ, а покрай това и разни други прибавки. Затова, види се, корема му бѣ така издутъ.

Една надвечерь, предъ великденскитѣ пости, дѣдо Коце пакъ нахлу въ стаята ми и седна до мене. Нѣщо бѣ замисленъ, смутенъ Следъ кратко мълчание започна тихо :

— Ванче, синко, сакамъ нѣщо да те питамъ, ама не ми факяй за кусуръ 1).

— Кажи, дѣдо Коце; знаешъ, че ние сме приятели.

— Ете, затова съмъ и дошелъ при тебе...

И ми поиска разяснение по единъ въпросъ, който го е потискалъ. Касаеше се до единъ въображаемъ грѣхъ. Дадохъ му успокоителенъ отговоръ, но го посвѣтвахъ — ако желае — да говори и съ свещеника.

— По-арно е ти да научишъ отъ попъ Димитрия какво мисли. Азъ съмъ при овцитѣ и не знамъ кога мога да го намѣря — завършва той, очевидно желаещъ да избѣгне обяснение съ свещеника.

Презъ следващата седмица, когато наново ме посети, успокоихъ го, че мнението на попа съвпада точно съ моето, което бѣ и самата истина.

Къмъ мене селянитѣ се обръщаха за всевъзможни услуги. Но не ми бѣ минавало на умъ, че ще ми бжде отправена и молба като тая на дѣдо

1) Кусуръ слабостъ.

Коце, която отначало ми се видѣ малко странна.

Детска радостъ се появи въ очитѣ му като разбра мнението на свещеника. Личеше, че е чакалъ отговора съ тревожно нетърпение. И ми стана ясно, че стариятъ овчарь е билъ изпрѣченъ предъ дълбока проблема, свързана съ съвѣстѣта му. Повече отъ всички други наблюдения въ селото, този случай ме убеди, че е доста силенъ всрѣдъ народа ни страха отъ Бога.

Свещеникътъ Димитри Гьоргичковъ отъ Новосело бѣ познатъ съ мелодичния си гласъ, съ своята тактичностъ и привѣтлива външностъ. Презъ първия сръбски режимъ (1913-1915 г.) той билъ проявилъ повече отколкото трѣбва любезностъ къмъ натрапенія отъ Бѣлградъ въ града ни « Прота » (Архиерейски намѣстникъ). И по тая причина сега не бѣ му дадена градска енория, каквато винаги е ималъ, а селска.

Войната като-чели въ селото по-тежко се чувствуваше. Нарезданията на властитѣ много често и непосредствено засѣгатъ всѣки селски домъ. Днесъ дойде заповѣдъ за реквизиране на добитъкъ; утре — за жито; други день — за козина, вълна, царевица и пр.; неочаквано пристигне нѣкоя военна комисия да изземва сѣно, другъ пжтъ за слама и т. н. Заедно съ туй живо се чувствува липсата на мъжка работна ржка. Въ много домакинства работятъ изключително жени и деца. Населението — отъ страхъ предъ неизвестното бждеще, и за да може да си набави укриванитѣ въ града и поскъпнѣли стоки — прибѣгва сжщо къмъ укриване на частъ отъ своето жито. По тая причина и тукъ бѣ започнала да обикаля селата специална команда за обиски. Тя дойде и въ моята община. На селянитѣ бѣ твърде

неприятно, че командата бѣ водена отъ бившъ четникъ, свещеника Илия Гьоргичковъ, роднина на селския попъ. Той бѣ облѣкълъ четническата си униформа, яхналъ на конь съ намѣтната пушка, следванъ отъ нѣколко войници. Носѣха дълги желѣзни шипове, на края съ назжбена чашка. Съ тѣхъ мушкаха изъ плѣвни и купитѣ съ слама. При изтръгване на желѣзния прѣтъ въ чашката попадаха понѣкога житни зрънца. Така откриваха кжде селянинътъ е скрилъ жито. Следваше, естествено, конфискация и глоба. Съ огледъ на бждещето, което би наложило евентуално нова борба срещу поробители, не бѣ сгодно бившиятъ четникъ да се нагърбва съ такива мисии, независимо отъ всички други съображения, които може да сж взимани тогава предвидъ. На четника ще сж необходими приятелствата на цѣлото население. А житарската експедиция би могло да се повѣри на всѣки старши стражарь. Чухъ проникателни селяни гласно да правятъ подобни разсждения.

Често посещавахъ и другитѣ села на общината; най-много се спирахъ въ турското село Добришани, разположено до Брѣгалница, която тукъ започва многобройнитѣ си завои. Мнозина отъ това село бѣха клиенти на бащиния ми дюкянъ отъ дълги години. Селскиятъ ходжа бѣ много симпатиченъ човѣкъ. Чрезъ него бързо, точно и безъ протести биваха изпълнявани нарежданията, които и тукъ засѣгаха най-често имота и труда на селянина.

Понѣкога оставахъ тамъ и за спане. Ходжата събираше десетина аги, между които и добри пѣснопойци. Самиятъ той имаше приятенъ гласъ. Минатъ единъ-два часа въ разговори, пиене кафе, поднасяне на неминуемитѣ домашни сладкиши, и ходжата даваше знакъ за пѣене. Двама души

свирѣха на сазъ, тамбура съ много струни. Повечето отъ пѣснитѣ имъ бѣха въ религиозенъ тонъ. Виждахъ много пѣти и слушатели и пѣвци да се просълзяватъ и гласно да въздишатъ: « Ахъ, Аллахъмъ ... ». (Ахъ, Боже мой ...) За оня, който разбира що-годе турската народна музика, пѣснитѣ на нашата компания очевидно се явяваха отъ по-висша категория, унасяха и вълнуваха.

Дойдоха, обаче, две неприятни случки, поради които започнахъ съ стѣснение да се явявамъ предъ турскитѣ ми приятели, въпрѣки, че тѣ съ нищо не промѣниха отношението си спрѣмо мене.

Като минавахъ единъ день за града презъ долините край Брѣгалница, прекосихъ турското село Тестемелци. Не срещнахъ изъ уличкитѣ жива душа; всички се бѣха прѣснали на работа изъ нивята. Къмъ края на селото срещу мене се впусна съ свирепъ лай едно голѣмо куче; прескочи две-три каменни огради, а азъ подкарахъ коня по-бързо. То, обаче, се появи върху друга каменна ограда на лѣво отъ менъ, по-високо отъ коня ми. Готово бѣ всѣки мигъ да се хвърли върху мене. Скочи, но стигна само до краката на коня, устремено наново за атака. Въ този моментъ гръмнахъ съ пушката, която държехъ на седлото отпредъ. Кучето се преобърна и повече не мръдна. Нѣмахъ другъ изходъ; ако не бѣхъ стрелялъ, то би скочило върху главата на коня или би почнало да хапе мене. Азъ знаехъ, че въ тая махала има лошо куче, но за пръвъ пѣтъ то връхлетяваше срещу менъ. Вънъ отъ селото видѣхъ на една нива мъже и жени; единъ старецъ ми махаше съ ржка, викайки: « Меракъ етме, меракъ етме. оолумъ ...! » (Не се безпокой, синко). Опитахъ се сетне да заплатя кучето, но както стопанина, така и други приятели

отъ селото не искаха и да чуватъ за подобно нѣщо; обратно, тѣ изразяваха триста извинения задето се случи тая неприятность и ме увѣряваха, че непременно така би свършило това лудо куче.

Другата случка, много по-важна, се отнася до мистериозното убийство на общинския ни писаръ Ванчо Гроздановъ отъ Щипъ. Коня му самъ се прибра въ селото, а неговиятъ трупъ се намѣри близо до село Криви-долъ. Подозрения бѣха хвърлени отъ полицията върху турци отъ Добришани, а нѣкои допускаха, че се касае до ревностъ на нѣкой младежъ отъ Криви-долъ. Нищо не се разкри. Мистерията се увеличаваше чрезъ намѣрената белѣжка, ясно написана отъ писара, че единъ турчинъ го билъ срещналъ и съ пушка стрелялъ върху него. Очевидно бѣ, че нѣкой го бѣха заставили предварително да напише такава белѣжка, адресирана до кмета Гишо.

Срѣдъ по-възрастнитѣ жители на българскитѣ села установявахъ едно дълбоко преклонение предъ името на Мише Развигоровъ, загиналиятъ презъ 1907 година незамѣнимъ войвода на Овчеполието. Но обаянието отъ това име се бѣ предало и на по-младото поколѣние. Заговорихъ еднажъ съ стария Дине Прошовъ, съветникъ въ общината, върху миналото и поискахъ да ми каже какво представляваше отъ себе си Развигоровъ. Вмѣсто обяснения дѣдо Дине свали калпака си и промълви: « Господъ бѣше, Господъ бѣше » Очитѣ му бѣха просълзени.

Развигоровъ подканваше тия селяни къмъ рискове години подъ редъ. Но народътъ се бѣ увѣрилъ, че хора като него мислятъ и работятъ за добро; че у тѣхъ нѣма лъжа, нѣма никакви лични интереси. И затуй, когато вече не може

да намѣри дѣсницата имъ за закрила, народътъ черпи храбростъ и вѣра спомняйки си за тѣхъ въ пѣсни и легенди.

Тогѣва срѣдъ селянията по насъ бѣха съвсемъ свежи споменитѣ отъ борбата срещу турското господство. Почти всѣки ми разказваше свои приключения и преживѣлици. Тия, които сж били повече осведомени за тайнитѣ акции на околийската чета, ми описваха какъ въ присѣствието на Развигоровъ билъ разследванъ единъ турчинъ, контрабандистъ на тютюнъ и голѣмъ зулумджия. Смѣтали сж го за подставенъ шпионинъ, който чрезъ тютюнджийскитѣ си връзки съ селяни е трѣбвало да подслушва и узнава селскитѣ тайни. Моне Анастасовъ ми описваше гостуванията на разни чети въ селото; сжщо тѣй описваше и една нощна престрелка съ голѣма група турци отъ околнитѣ села, тъкмо когато въ селото се намирали нѣколко четника. Богословската милиция и тѣзи нелегални гости отбили нападението предъ първитѣ селски кжщи до лозята.

Докато бѣхъ тамъ не се случи нѣщо друго по-особено, освенъ единъ скандалъ между кмета Гишо и капитанъ Рамбаковъ, отъ военната разузнавателна служба. Капитанътъ пристигналъ въ селото, придруженъ отъ мобилизирания македонски деецъ Бондиковъ отъ Велесъ. Последниятъ, като старъ познатъ на Моне Анастасовъ, завелъ гостенина направо въ Моновата кжща. Гишо, обаче, заяви, че закона билъ погазенъ съ факта, че единъ офицеръ идва въ селото, въ военно време, и избѣгва да се обади въ общината, нито пита за кмета. Повика презъ нощта седемъ-осемъ младежи отъ селската милиция, даде имъ пушки и потегли да

обсажда Моневата къща и гоститѣ. Тръгнахъ и азъ, съ намѣрение да смегча колкото мога неизбежната разправия. Къщата бѣ обсадена, а Гишо съ мене и двама милиционери тръгна къмъ вратата на спѣщия домъ. Още съ доближаването извика съ всичката си сила: «Моне! Отваряй да видиме кои сж твоитѣ гости!» — и стовари върху тънката дъсчена порта страшенъ ударъ съ приклада. Мечки да бѣха заспали въ летаргия, щѣха да се пробудятъ отъ този ударъ. Чуха се мъжки и женски гласове отвѣтре; обади се и Моне, който успокоително обясняваше, че веднага ще отвори. Свѣтнаха ламбитѣ, вратата се отвори. Гишо стремглаво се насочи въ малката стая, където изподъ покривкитѣ полусънни се показа двамата новодошли. На самия прагъ на стаичката Гишо наново извика заплашително; «Кои сте вие бре, дето съ оръжие влизате въ селото, безъ да се обадите въ общината? Дайте си легитимациитѣ!» Хората подадоха книжата си, които азъ прегледахъ и казахъ на кмета, че единиятъ господинъ е капитанъ Рамбаковъ, който заема важна служба по военното разузнаване въ тила на българската армия.

— Капитанъ, а! И то отъ разузнаването — започна нападкитѣ си Гишо. Вмѣсто ти да ни учишъ на законъ, тръгналъ си по селата като арнаутинъ; не бръснешъ ни кметъ, ни община. Още утре ще сторя хаберъ където трѣбва, за да се знае какъ вършишъ своята длъжностъ. А ти Моне — обръщайки се къмъ домакина — заслужавашъ нѣколко приклади задето не спазвашъ законо.

Тукъ се почна голѣма препирня между кмета и помощника му. Гоститѣ мълчеха. Съ доста усилия

успѣхме да ги разтървемъ, за да не дойде до бой.

Нѣколко седмици по-късно въ селото пристигна върху голѣмъ конь дребничкиятъ Ангелъ Петровъ отъ Енидже-Вардарско, органъ на армейското разузнаване, да направи анкета по тая случка. Ангелъ бѣ добъръ патриотъ; знаеше отлично грѣцки езикъ.

Наскоро преди да напустна селото имахме друго малко « събитие ». Известиха ни, че въ нивитѣ до крайнитѣ северни къщи жени, които били за вода на чешмата, забелѣзали едно лице въ войнишки дрехи да се укрива измежду високитѣ жита. Потеглихме четирима души, като избрахме пжтеки невидими за лицето. Отъ разни посоки навлѣзохме въ рѣжъта, насочвайки се тамъ където женитѣ бѣха опредѣлили, че може да се е скрилъ непознатиятъ човѣкъ. Следъ двадесетина крачки се озовахъ предъ лицето. Дочуло стѣпкитѣ ми, то моментално се обърна къмъ мене и видѣ насочената срещу гърдитѣ му пушка.

— Братя, не стреляйте, българинъ съмъ — извика разтреперанъ този човѣкъ и вдигна ржце въ въздуха. Главата му бѣ вързана съ червена кърпа, а бѣ облѣченъ наистина въ войнишки дрехи. Тримата селяни стигнаха и го подкараха къмъ общината. Както и предполагаме, оказа се, че е воененъ бѣглець. Осъденъ билъ следъ жестокитѣ сражения на битолския фронтъ. Полкътъ му билъ разстроенъ — разказваше той; половината отъ войниците сж паднали или били ранени. Него и мнозина други осъдили задето безъ време отстѣпили отъ позициитѣ; но той подържаше, че не е било безъ време. Избѣгалъ отъ затвора и се опжтилъ къмъ стара България. Ако се не лъжа бѣ родомъ отъ село Садово, Пловдивско. Страхо-

ветѣ и лишенията, изпитани отъ него до тукъ, се бѣха изписали на лицето му. Разказътъ му за напоритѣ и жертвитѣ на неговия полкъ въ биткитѣ при Добро-поле бѣше покъртителенъ. Още въ първата минута открихъ поразителна прилика на пленника съ по-стария ми братъ Христо, който по това време бѣ на фронта. На другия день двама селяни го закараха въ Щипъ.

Наскоро следъ туй напуснахъ селото и станахъ бирникъ въ щипската община, за нѣколко месеци. Между служащитѣ често привличаше вниманието ми Ахмедъ Ефенди, нѣкогашниятъ учител по турски езикъ въ новоселското училище. Присъствието му тукъ ме пренасяше въ детскитѣ години. А и той понѣкога подхвърляше по нѣкоя дума за миналото; съ гордостъ споменаваше, че е билъ колега по учителство съ Гоце Дѣлчевъ. Сега бѣ надзирателъ по чистотата въ града.

И другъ единъ симпатиченъ турчинъ виждахъ на българска служба по това време. Той бѣ Али Ефенди — полицейскиятъ приставъ, който при турския режимъ често прекарваше въ дюкяна подъ кѣщата ни, даже когато на горния етажъ и по цѣла седмица гостуваше въоръжена наша чета. Никой въ Ново-село не се е съмнѣвалъ, че нѣкакво зло може да дойде отъ Али Ефенди. Безкрайна доброта може би и тогава сж изразявали очитѣ му, на които годинитѣ и преживѣлицитѣ сѣкашъ бѣха придали повече кротостъ. Тодоръ Александровъ го бѣ срещналъ въ щипската чаршия и го разпиталъ какво работи и какъ живѣе. Научавайки за сиромашията му, веднага бѣ разпоредилъ да бжде назначенъ за старши стражаръ, макаръ да не знаеше български езикъ, специално писмения. Но имаше толкова

други работи, които Али Ефенди отлично свършваше. Всички удобряваха това застъпничество за стария « полицъ », който съ нищо не е билъ нелояленъ къмъ народа си, но и почтено, човѣшки се е отнасялъ къмъ насъ, българитѣ.

Презъ Юлий 1918 г. бѣхъ повиканъ на военна служба. Съ здравето бѣхъ вече по-добре.

*

Една привечерь група другари въ Щипъ, къмъ двадесетъ души, се разхождахме по главната улица. Едни бѣха отпускари войници, а други се готвѣхме за пѣтъ като новобранци. Азъ постѣпвахъ въ артилерията. На всички ни се искаше да продължимъ до късно другарскитѣ приказки, въ които се примѣсваха много спомени отъ общото ни минало въ града, отъ учението ни въ Солунъ, епизоди отъ войнишкия животъ на отпускаритѣ, а и тѣга поради предстоящата раздѣла. Нѣкой отъ насъ даде идея: следъ една година всѣки — кждето и да се намира — да си спомни за тая ни разходка и да потърси мислено, кой отъ другаритѣ кжде е. За жалость, на следната година азъ можехъ да разбера каква е сждбата едва на половината отъ тази група; за останалитѣ или не знаехъ нищо точно, или нѣкой не бѣха вече живи. А днесъ, когато нахвърлямъ тия бележки, само за четири-петъ души още знамъ, че сж живи-здрави, но прѣснати, далече единъ отъ другъ.

Много пѣти съ тия другари сме се събирали въ миналото на « повечеринки ». Отивахме най-често въ дома на Борисъ Устичковъ или на Миялче Даневъ, въ махалата « Дивата-топола ». Често

бивахме и въ къщата на обичания отъ всички ни Стоянъ Саевъ. Нежността, съ която неговата майка ни приемаше, не бихъ могълъ да забравя никога. Но сърдечно ни приемаха и всички други майки. Устройвахме весели срещи и у насъ, при които участие взимаше и баща ми. Само чакахме да вземе китарата Мише Аксевъ, а Стоянъ Саевъ да засвири на мандолината. Главниятъ ни пѣвецъ бѣ Стефчо Ушиновъ. Всички трима твърде наскоро загинаха — Мише Аксевъ изчезна въ френския чуждестраненъ легионъ. Той бѣ предприемчивъ и твърде юначенъ човѣкъ; полѣхала го бѣ донейде анархистическата теория; тя именно го завлѣче дори въ Африка, вмѣсто да се отдаде на борба срѣдъ нашия народъ, който имаше нужда тъкмо отъ безкористни хора и неустрашими духове като него. Впрочемъ, за негово оправдание трѣбва да кажа, че той се подлѣга и замина при французитѣ още въ първитѣ дни следъ военната катастрофа, т. е. преди още да се заговори за новата освободителна наша борба. Канѣше и мене да замина въ френския легионъ, но се изсмѣхъ на предложението му. Саевъ се помина въ Кюстендилъ, отъ простуда получена при една сантиментална негова среща въ Хисарлъка; тѣжеха всички негови познати. А прекрасниятъ пѣвецъ и юначага Стефчо Ушиновъ, следъ като бѣ водилъ презъ цѣлата война сражения, загина въ Горна-Джумая отъ залуталиятъ въ мрака куршумъ на единъ контрабандистъ; като офицеръ, възложено му било да преследва контрабандата, взела по това време огромни размѣри благодарение на това, че стоки сѣ пренасяли войници отъ окупационнитѣ западни армии.

Завършвамъ за нашитѣ другарски срещи.

Следъ полунощъ, подиръ игри и приказки, правило бѣ да обходимъ нѣкои заспали улици на града и Ново-село. По младежки се захласвахме въ серенадитѣ на нашитѣ музиканти, опиянявахме се отъ лунния блѣсъкъ между изкривенитѣ, мили намъ улички.

Въ началото на августъ 1918 година новобранцитѣ заминахме за Софiя. Баща ми, по-старата ми сестра Райна и по-малкиятъ ми братъ Тасе ме изпратиха до мѣстността « Кръсто », кждето при суша населението, начело съ свещеници и псалтове, отиваше да прави богомоления за дъждъ. Като да виждамъ и сега последнитѣ ржкомахания на моитѣ близки, когато бавно се отдалечавахъ по пжтя за село Богословецъ, отъ кждето щѣхъ да продължа за Велесъ. Исахъ да се сбогувамъ и съ приятелитѣ селяни.

Въ влака узнахъ, че части отъ първа софийска дивизия се прехвърлятъ къмъ македонския фронтъ, идващи отъ Добруджа. Взирахъ се въ всѣки минаващъ влакъ съ надежда да открия познати, а евентуално да видя и братъ ми Христо, който служеше въ тая дивизия. На гара Нишъ, тъкмо когато нашиятъ влакъ засилваше хода си за къмъ Софiя, профуча по съседната линия другъ влакъ, претъпканъ съ войници. На единъ отъ прозорцитѣ неочаквано съзрѣхъ братъ ми, който сжщо ме забелѣза. Отминахме мигновено, безъ да успѣемъ и да замахнемъ съ ржка за поздравъ. Това бѣ последното ни свиждане въ живота. За последенъ пжтъ се раздѣляхъ сжщо съ баща ми и сестра ми Райна. Другитѣ домашни, т. е. майка ми, двамата по-млади братя Анастасъ и Павелъ, и по-малката ми сестра Зорка, видѣхъ едва следъ двадесетъ и три години въ Загребъ, презъ 1942 г.

Постъпихъ въ четвърти артилерийски полкъ въ София. Въ момента съ мене бѣха и двама мои съграждани войници — Никола Балабановъ и Боянъ Циѳунковъ. Прекарахъ нѣколко седмици въ обучение, което мина весело, благодарение на неизчерпаемитѣ шеги, пускани отъ група интеллигентни столичани, между които Иванъ Генадиевъ и Никола Балабановъ бѣха истински артисти. Поводи за смѣхъ даваше главно фелдфебела ни Тодоръ Петровъ, иначе вѣренъ на дълга си човѣкъ. При провѣрка еднажъ той забелѣзалъ, че едно копче на моята куртка не е добре закопчано. Намуси се и безъ туй строгото му лице, отстъпи въ гнѣвъ една-две крачки назадъ и силно ми изкрещѣ: « Ти си русофилъ! ... ». Трѣбваше устнитѣ си да прехапя, за да не избухна въ смѣхъ. Сжщото е било и съ много другари отъ батареята. Фелдфебелтъ искаше да каже, че азъ, нарушавайки дисциплината съ това зле прихванато копче, проявявамъ русофилски чувства, т. е. съмъ противъ политиката на България, която воюваше срещу Русия. Много бѣха сериозно казванитѣ отъ него работи, които създаваха весела атмосфера въ батареята ни.

Командиръ ни бѣ капитанъ Петко Стояновъ, смѣтанъ отъ войницитѣ за строгъ; а неговиятъ помощникъ поручикъ Велчевъ бѣ кротъкъ и приятенъ човѣкъ.

Наскоро мнозина отъ насъ бѣха изпратени въ Ломско, за да провѣрряваме влаковетѣ срещу незаконно пренасяне на брашно и жито. Установихме се на гара Брусарци. Едва ли бѣха изминали две-три седмици и дочухме, че по селата тайно сж пристигали бѣгълци — войници отъ македонския фронтъ. Докато се ориентираме по-добре, военната катастрофа стана известна на всѣкиго. Теж-

ко приехъ този фактъ. Легналъ въ една нива съ висока царевица край село Василевци, дълги часове размисляхъ, съ потиснато сърдце, какво очаква сега Македония и какво трѣбва лично азъ да правя.

Като се прибрахме наново въ софийската казарма, започнало бѣ разпускането на войниците, поединично. Въ широкия дворъ бѣха докарани коне отъ фронта. Явихъ се предъ капитанъ Стояновъ съ искане да бѣда освободенъ, за да се запиша студентъ. Имаше наредба за освобождаване на войниците, които желаятъ да следватъ въ университета. Командирътъ, обаче, ми викна нервно :

— Какъ? Университетъ ли? А кой ще посети коня? Интелигенция!... »

Следъ четири-петъ дни, разбира се, и азъ бѣхъ освободенъ, както и други стотици войници.

Х. НА РАБОТА ПРИ ТОДОРЪ АЛЕКСАНДРОВЪ.

Македонци, разпуснати отъ казармитѣ, се връщаха по роднитѣ си огнища. Не всѣки можеше да намѣри работа въ България; а мнозина бѣха призовани отъ семейни задължения. Връщането на тѣзи хиляди мъже бѣ, обаче, полезно отъ национално гледище.

Азъ останахъ временно като гостъ при сжщата ми леля, Санда Суруджиева, въ чийто домъ живѣхъ нѣкога въ Солунъ. Тѣхното семейство се пресели въ Софiя следъ 1913 година, когато дойде разорението на многобройната българска колония въ главния градъ на Македония. Записахъ се бѣхъ въ Юридическия факултетъ, но въпрѣки туй смѣтахъ да се завърна въ Щипъ. Това бѣхъ решилъ да сторя считайки го полезно — да не оставяме народа ни безъ хора съ образование. Далъ бѣхъ за поправка обущата си, съ които пристигнахъ отъ Македония. До тогава носѣхъ войнишкитѣ чизми подъ панталонитѣ. Сждбата, обаче, бѣ поискала да ми опредѣли другъ пжтъ.

Срещна ме единъ мой съгражданинъ, и ме запита какви планове имамъ. Казахъ му, че чакамъ следъ день-два да прибера обущата си и ще се връщамъ у дома. На другия день той наново ме намѣри и ме пита дали не бихъ приелъ да остана при Тодоръ Александровъ, който ималъ нужда отъ единъ вѣренъ младежъ за работа на пишуща

машина. Отговорихъ му, че не само нищо противъ нѣмамъ, но съ радостъ приемамъ, защото подобна работа азъ преценявамъ като изпълнение на дългъ. Явихъ се на другия день въ канцеларията на Александровъ, на улица Гурко номеръ 22¹⁾. Тамъ бѣ задграничното представителство на ВМРО, а въ други стаи помѣстени архивитѣ на 11-та македонска дивизия, която ликвидираше дѣлата си²⁾.

Тодоръ ме прие любезно и ми каза, че научилъ за намѣрението ми да заминавамъ, но и за готовността ми да остана при него. Потвърди ми, че търсилъ нѣкой младъ човѣкъ и се зарадвалъ като чулъ за мене. Но побърза да ме запита:

— Ти ли бѣше болното дете, което нѣкога въ вашата къща пренасяхме на чаршафа, или бѣ нѣкой отъ братята ти?

Отговорихъ, че азъ бѣхъ болниятъ и че много добре помня гостуването на неговата чета у дома ни.

— Значи, стари познати сме, и съседи — добави усмихнато той. Ела утре, за да поемешъ работата.

Казахъ на леля ми по коя причина трѣбва да продължа гостуването ми у тѣхъ. Зарадва се.

На другата сутринъ Василъ хаджи Янковъ ми предаде канцеларията. Той бѣ сжщо мой съседъ отъ Ново-село. Не бѣхъ го виждалъ отъ днитѣ

1) Нѣколко мѣсеци подиръ войната Т. Александровъ се отбиваше почти всѣки день преди обѣдъ въ казаното помѣщение.

2) Тази дивизия бѣ формирана предимно отъ македонски българи, които бѣха избѣгали отъ редоветѣ на сръбската армия. Но много отъ тия патриоти-бѣгълци се зачислиха и въ другитѣ български войсковы части.

на Хуриета, когато се яви въ Щипъ като четникъ. Още бѣ въ войнишкитѣ си дрехи.

Инвентарътъ въ стаята се състоеше отъ столъ, маса, пишуца машина и малко хартия. Въ единъ жгълъ стоеше изправена дълга манлихерова пушка.

Заехъ се бързо да изуча машинопись, упражнявайки се и вечерно време. Преписахъ текстоветѣ на албума «Македония въ образи», който се изработваше подъ ръководството на професоръ Любомиръ Милетичъ. Но и Александровъ се грижеше въ връзка съ печатането.

Бързаха съ отпечатването му преди конференцията за миръ въ Парижъ. Преписахъ и материалитѣ за нѣколко книги и брошури, издавани сжщо съ срѣдства на ВМРО.

Въ връзка съ албума често се отбиваше при насъ проф. Милетичъ. Дълбока взаимна почитъ и приятелство сжществуваше между него и Александрова. Приличаха си по воля; а и въ походката и говора — отмѣрени, спокойни. Единъ отъ познатитѣ въ България журналисти, чакайки въ моята стая Тодора, по следния начинъ даде преценка за професора: «Ако България би имала нужда отъ твърда ръка, азъ посочвамъ Милетича. Упоритъ, праволинеенъ, съ ясни идеи. При това съ голѣма култура, съ авторитетъ срѣдъ нашето общество и въ чужбина».

Милетичъ отъ своя страна — доколкото можахъ да добия закржглено впечатление — едва ли смѣташе, че сжществува тогава всрѣдъ българитѣ, а особено срѣдъ македонското общество, човѣкъ по-нуженъ и незамѣнимъ отъ Александрова.

На «Гурко» 22 идваха и други познати общественици като проф. Ив. Георговъ, проф. Никола Милевъ, Симеонъ Радевъ.

Много мили ми бѣха посещенията на моя съгражданинъ дѣдо Арсени Костенцевъ. Както увлѣкателно бѣ написалъ споменитѣ си за трудоветѣ и преживѣлицитѣ му като възрожденски ратникъ, така и говорѣше. Чувахъ ударитѣ на неговото бастунче, когато полека изкачваше каменнитѣ стълби. Посрещахъ го преди да е отворилъ вратата, а той бързаше да пита: « Тукъ ли е Тодорчо? ». Ако Тодоръ не бѣ въ стаята, дѣдо Арсени оставаше да го чака при мене; и всѣкога намираше нѣщо ново да ми разкаже отъ далечното минало, изъ неговата дейность срещу гръцкитѣ владци въ Струмишко и другаде изъ Македония. Дѣдо Арсени бѣ доста духовитъ, съ борчески духъ. Той не живѣ дълго следъ нашето запознаване. Съ него си отиваше единъ отъ най-възторженитѣ и корави будители на нашата нация.

Рѣдко можехъ да посещавамъ лекциитѣ въ университета; не оставаше време за това. Но четѣхъ учебници и записки, за да се ява въ даденъ моментъ на изпитъ.

Наскоро Александровъ стана нелегаленъ и насочи енергично ВМРО срещу новото потисничество въ отечеството ни.

За дѣлото на Александрова въ поробена Македония, както и за прѣчкитѣ, които македонското освободително движение срещна отъ разни страни, ще разкажа въ друга книга.

ПОПРАВКИ

1. На стр. 7, въ текста подъ снимката, датата да се чете 6 януарий 1901 г.

2. На стр. 40, редъ трети отдолу, непълно пренесената дума да се чете «отсрещната».

3. На стр. 54, преди редъ единадесети отдолу трѣбва да има раздѣлителна звѣздица.

4. На стр. 121, редъ 16 отдолу, непълната дума да се чете «прострѣнниятъ».

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ДЕТСКИ ВЪЗПОМЕНАНИЯ	стр.	1
— Вампиритѣ	»	1
— Сражението на Сандо Малинковъ	»	4
— Въ Рилския манастиръ	»	8
— На Новакова чешма	»	11
— Въ нашата махала	»	13
— Въ Доляни на Свети Илия	»	23
— Гроздоберъ	»	28
— Нашитѣ битки	»	35
— Борческа атмосфера	»	43
II. ЕМИГРАНТСТВО ВЪ СОФИЯ	»	63
III. ХУРИЕТСКОТО ВРЕМЕ	»	67
IV. ОБЕЗОРЖИТЕЛНАТА АКЦИЯ	»	76
V. ВЪ НАДВЕЧЕРИЕТО НА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА	»	88
VI. ВЪ СОЛУНСКАТА ГИМНАЗИЯ. - КАКЪ ДОЧАКАХМЕ РАЗГРОМА НА ТУРЦИЯ	»	95
VII. ВОЙНАТА МЕЖДУ СЪЮЗНИЦИТѢ	»	116
VIII. ПОДЪ СРЪБСКА ВЛАСТЪ	»	142
IX. СЪРБИЯ ПРЕГАЗЕНА	»	153
X. НА РАБОТА ПРИ ТОДОРЪ АЛЕКСАНДРОВЪ	»	176

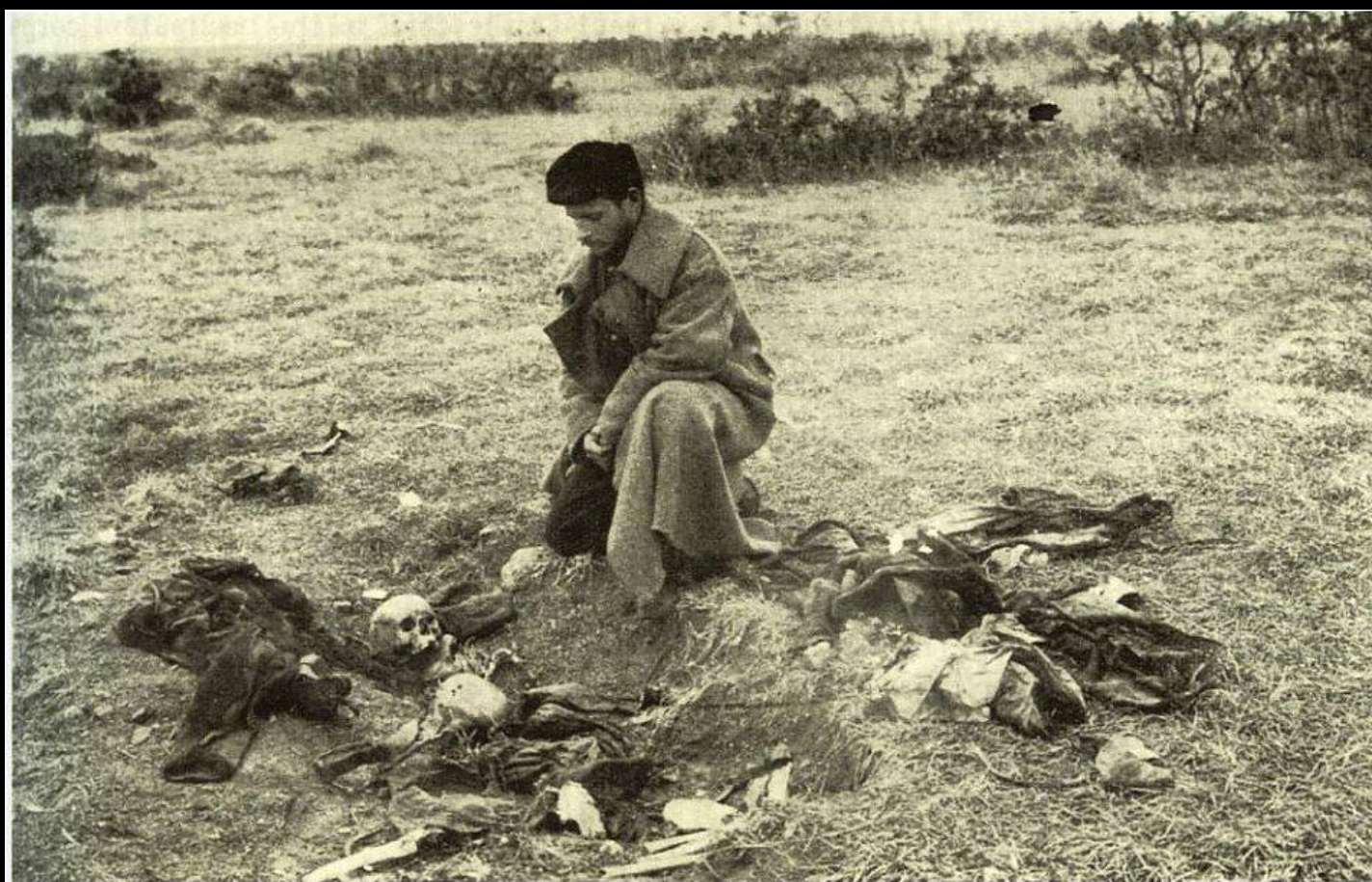
STAMPATO CON I TIPI DELLO
STABILIMENTO TIPOGRAFICO
« PLINIANA » - SELCI UMBRO
(ITALY) GIUGNO 1958

Още стотици книги на дейци родени
в географска област Македонија
може да намерите на:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски“
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres